

Kadı Ahmed Gaffârî'nin Târîh-i Cihân-ârâ Adlı Eserinde Büyük Selçuklu Devleti

The Great Seljuk State in Qadi Ahmed Ghaffari's Tarikh Jehan Ara

Yunus Emre TANSÜ¹

Ömer ÇİFTÇİ²

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Bilim Uzmanı Ömer ÇİFTÇİ

¹Gaziantep Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gaziantep, Türkiye

²Gaziantep Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Gaziantep, Türkiye

Y.E.T. ORCID: [0000-0002-6183-5306](https://orcid.org/0000-0002-6183-5306)

e-mail: ytansu@gmail.com

Ö.Ç. ORCID: [0000-0002-8057-4615](https://orcid.org/0000-0002-8057-4615)

e-mail: omerciftci99@icloud.com

Başvuru/Submitted: 10.03.2024

Kabul/Accepted: 14.08.2024

Atıf: Tansü, Yunus Emre; Çiftçi, Ömer, “Kadı Ahmed Gaffârî'nin Târîh-i Cihân-ârâ Adlı Eserinde Büyük Selçuklu Devleti”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Aralık 2024): 353-374.

Citation: Tansü, Yunus Emre; Çiftçi, Ömer, “The Great Seljuk State in Qadi Ahmed Ghaffari's Tarikh Jehan Ara”, *Ortaçağ Arastirmalari Dergisi*, 7/2 (December 2024): 353-374.

Lisans/License:

Öz- Safevî şahı I. Şah Tahmasb'ın (ö. 984/1576) dönemi tarihçilerinden olan Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvîni (ö. 975/1567), kendinden önceki ve sonraki dönemler ile ilgili verdiği bilgiler açısından oldukça önemli bir yazardır. Müellifin bilinen iki eseri günümüze ulaşmıştır. Bunlardan birisi çalışmamızın da konusu olan ve “*Dünyayı süsleyen tarih*” mânasına gelen *Târîh-i Cihân-ârâ* veya *Nüshah-i Cihân-ârâ* adlı eserdir. Eser, İslâm öncesi dönemden başlayarak 972 (1564/1565) yılına kadar gelen muhtasar bir umumi tarih kitabıdır. Müellif eserini kaleme alırken, özellikle de XIV-XV. yüzyıllarda gerçekleşmiş olan olayları anlatırken kendinden önceki tarihçilerin eserlerine başvuru yapmış, sözlü rivayetlerin yanı sıra yazılı kaynaklardan da yararlanmış. Eserin dördüncü bâbının altıncı faslı Selçuklular'a ayrılmış ve Selçuklular tarihi dört bölüm halinde anlatılmıştır. Müellif, Selçuklular tarihini anlatırken çok fazla ayrıntıya girmeyerek sadece zikrettiği Sultanın dönemindeki önemli olayları nakletmiştir. Ayrıca müellif sadece Büyük Selçuklular'dan bahsetmeyerek Türkiye Selçukluları (1075-1308), Irak Selçukluları (1118-1194), Suriye Selçukluları (1079-1117) ve Kirman Selçukluları (1048-1187) hakkında bilgiler veriyor olması da Selçuklular tarihi açısından ayrı bir önem kazandırmaktadır. Çalışmamızda eserin Hasan-ı Nerâkî tarafından yapılan neşri esas alınarak, Selçuklular tarihi çalışmalarına katkıda bulunulması açısından tercüme edilmiş ve notlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler– Kadı Ahmed Gaffârî, Târîh-i Cihân-ârâ, Selçuklu Devleti, Selçuklu Tarihinin Kaynakları.

Abstract – Ahmad b. Muhammad-i Ghaffârî-i Qazvîni, one of the historians of Safavid Shah Tahmasb I (d. 984/1576), is a very important author not only for the information he provides about his own era, but also for the insights he offers into the periods both before and after his time. The author is known to have two surviving works. One of these works is *Tarikh Jehan Ara* also known as *Nüshah-i Jehan Ara*, which is the subject of our study and translates to “the history that adorns the world”. The work is a concise general history covering the period from pre-Islamic times to 972 (1565), and is divided into several sections. While composing his work, particularly when describing events of the 14th and 15th centuries, the author consulted earlier historians' works and relied on both oral traditions and written sources. The sixth section of the fourth book is dedicated to the Seljuks, and the history of the Seljuk Empire is divided into four parts. While narrating the history of the Seljuks, the author did not go into too much detail and only narrated the important events of the period of the sultan he mentioned. In addition, the fact that the work does not only mention the Great Seljuks but also gives information about the Anatolian Seljuks, Iraqi Seljuks, Syrian Seljuks and Kirman Seljuks gives it a special importance in terms of the history of the Seljuks. In this study, based on the edition of the work by Hasan al-Narâqî, it has been translated and annotated to contribute to research on the history of the Seljuks.

Keywords– Qadi Ahmad Ghaffârî, Tarikh Jehan Ara, Great Seljuks, Sources of Seljuk History.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Qadi Ahmad b. Muhammad Ghaffârî Qazvinî was an Iranian writer and historian who lived during the reign of Safavid Shah Tahmasb I. According to Sâdiq Secjâdî, Gaffârî was born in 1494–1495 in Qazvin, while Charles A. Storey suggests that he was born in 1515. He belonged to an enlightened family with a long-standing lineage. The famous Shafi'i jurist and author of al-Hâvi's-Sagîr, Abd al-Ghaffâr b. Abd al-Karîm al-Qazwînî, was one of his ancestors. The author took the name Ghaffârî from Abd al-Ghaffâr. Some scholars have referred to him as al-Ghafârî, suggesting that this lineage traces back to the Companion Abû Zar al-Ghifârî. His father, Qadi Muhammad, was known as the qadi of Rey. Besides his role as a qadi, his father also composed poetry under the pseudonym Visâlî. While little is known about Gaffârî's childhood and education, his works and responsibilities suggest that he received a strong education. Like his father, al-Gaffârî served as a qadi and maintained close relations with Safavid rulers and princes. He died in Deybül in 1567 while returning from Mecca after completing his pilgrimage. Although the date of Gaffârî's death is mentioned in some sources as 1499 or 1557, this is not correct. Gaffârî authored two works, completing one in 1552 and the other in 1565.

Kadi Ahmed Ghaffârî produced two works. The first of these is *Nigâristân (Târîh-i Nigâristân)*. The work was completed by the author in 1552 and dedicated to the Safavid Shah Tahmasb I. Containing 330 historical stories and events from the era, the work was translated into Turkish by Altıparmak

Mehmed Efendi as *Nüzhet-i Cihân ve Nâdire-i Zamân*. Nigâristân was published in Bombay in 1829 and 1859, and later republished by Murtazâ Müderris-i Gîlânî under the title *Târîh-i Nigâristân*.

The second work written by Kadi Ahmed Ghaffârî is *Tarikh Jehan Ara* or *Nûsah-i Jehan Ara*, which means “the history that adorns the world”. This work provides a concise general history from the pre-Islamic era up to 1565, organized into a title section and three main parts. The title chapter covers the creation of the world and the concept of prophethood. The first part discusses the prophets and the twelve imams; the second part focuses on rulers from both pre-Islamic and Islamic periods; and the third part examines the Safavid State. *Tarikh Jehan Ara* is particularly significant as it provides unique insights into the history of lesser-known dynasties across different regions and highlights kinship relations among them. While writing his *Tarikh Jehan Ara*, Ghaffârî made use of Mîr Yahyâ Qazvinî *Lubb al-Tawarîkh*, Abû Bekr-i Tihârî's *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, Ibn Bezzâz *Safvetü's-Safa*. The oldest known copy of *Tarikh Jehan Ara* is catalogued in the Bayezid Library in Istanbul under archive number 2397 and is dated 1582. The chapters on the Pîshdâdids, Keyânids, and Sâsânids were published in London (1799) by W. Ouseley under the title *Epitome of the Ancient History of Persia* with English translations, while the chapter on the Golden Horde appeared in Leningrad (1941) under the title *Sbornik materialov* with a Russian translation. The complete work was published in Tehran by Hasan al-Narâqî (1963).

The sixth chapter of the fourth section of *Tarikh Jehan Ara* is dedicated to the history of the Seljuks, divided into four subsections. The first chapter covers the emergence of the Seljuks, focusing on the Great Seljuks and the Iraçî Seljuks. The second chapter addresses the Seljuks of Rûm (Anatolia), the third examines the Syrian Seljuks (referred to as the Damascus Seljuks by the author), and the fourth provides details on the Kirman Seljuks. In this study, a Turkish translation of the chapter on the Great Seljuks from *Tarikh Jehan Ara* has been produced and annotated.

Eser ve Müellif Hakkında

Kadı Ahmed b. Muhammed Gaffârî Kazvîni, Safevî şahı I. Şah Tahmasb (ö. 984/1576) döneminde yaşamış İranlı edip ve tarihçidir. Araştırmacı Sâdık Seccâdî'ye göre Gaffârî 900 (1494-1495) yılında Kazvin'de doğmuştur. Ancak İngiliz şarkiyatçısı Charles A. Storey, müellifin 920 (1514/1515) yıllarını anlatırken, “Tanrı kullarının en kemteri olan bu hakirin doğumu, aynı senenin Zilhicce ayında (Şubat 1514) Kavs burcunda Rey yakınlarındaki Tahran'da gerçekleşti”¹ şeklinde zikrettiği bölümü referans alarak, onun doğumunun 920 (1514/1515) olduğunu söylemiştir. Mensup olduğu aile yüzyıllar boyunca aydın bir soydan gelmektedir. Ünlü Şâfiî fakihî ve el-Hâvi's-sagîr müellifi Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvîni (ö. 665/1266) onun atalarındandır. Müellif, Gaffârî ismini Abdülgaffâr'dan almıştır. Bazı âlimler Gaffârî ailesinin soyunun sahâbe Ebû Zer el-Gıfârî'den (ö. 32/653) geldiği söyleyerek onun ismini Gıfârî olarak da zikretmişlerdir. Babası Rey kadısı olarak tanınmış Kadı Muhammed'dir. Babası kadılık görevi dışında Visâlî mahlasında şiirler de yazmıştır. Çocukluk ve öğrenim dönemleri hakkında bilgi bulunmayan Gaffârî'nin eserleri ve üstlendiği görevlerden çok iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Gaffârî de babası gibi kadılık yapmış ve yine onun gibi Safevî hükümdar ve şehzadeleriyle yakın ilişkiler içinde olmuştur. Hac görevini yaptıktan sonra Deybül'e (Hindistan) giderek burada ikamet etmeye başlamıştır. Gaffârî, sadece İran ve Hint coğrafyasında tanınmış bir yazar değildir. *Nigâristân* adlı eserinin Osmanlı Türkçesine çevrilmesinden anlaşılacağı üzere kendisi Osmanlı Devleti'nde (1300-1922) de tanınmış bir yazardır. Gaffârî, 975 (1567/1568) yılında Deybül'de vefat etmiştir. Gaffârî'nin ölüm tarihi bazı kaynaklarda 905 (1499/1500) veya 965 (1557/1558) şeklinde geçse de bu doğru değildir. Zira iki eser kaleme alan müellif, bunlardan birini 959'da (1551/1552), diğerini ise 972 (1564/1565) yılında tamamlamıştır.²

Kadı Ahmed Gaffârî, iki eser kaleme almıştır. Bunların ilki *Nigâristân (Târîh-i Nigâristân)* adlı eserdir. Eser, müellif tarafından 959 (1551/1552) yılında tamamlanıp Safevî şahı I. Şah Tahmasb'a ithaf edilmiştir. Döneminde meydana gelmiş 330 tarihi hikâye ve olayları ihtiva eden eser, *Nüzhet-i Cihân ve Nâdire-i Zamân (Nigâristân Tercümesi)* adıyla Altıparmak Mehmed Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. *Nigâristân* 1829 ve 1859'da Bombay'da basılmış, ayrıca Murtaza Müderris-i Gilânî tarafından *Târîh-i Nigâristân* adıyla neşredilmiştir.³

Kadı Ahmed Gaffârî'nin kaleme aldığı ikinci eser, “Dünyayı süsleyen tarih” manasına gelen *Târîh-i Cihân-ârâ* veya diğer ismi ile *Nüshah-i Cihân-ârâ* adlı eserdir. Eser İslâm öncesi dönemden başlayarak 972 (1564/1565) yılına kadar gelen muhtasar bir umumi tarih kitabıdır. Eserin ünvan bölümünde, dünyanın yaratılışından ve peygamberlikten bahsedilirken, eserin birinci nüshası peygamberler ve on iki imamdan, ikinci nüshası İslâm öncesi ve İslâmî dönemdeki hükümdarlardan ve üçüncü nüshası ise Safevî Devleti'nden bahsetmektedir. *Târîh-i Cihân-ârâ*, özellikle farklı bölgelere hükmeden ve az bilinen hânedanların tarihi hakkında değerli bilgiler içermesi ve hânedanlar arasındaki akrabalık ilişkilerine dikkat çekmesi nedeniyle son derece değerlidir. Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ* adlı eserini kaleme alırken, Mîr Yahyâ Kazvîni'nin (ö. 962/1555), *Lübbü't-tevârih*, Ebû Bekr-i Tihri'nin (ö. 882/1477), *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, İbn Bezzâz'ın (ö. 759/1358), *Safvetü's-Safâ*, adlı eserinden yararlanmışır. *Târîh-i Cihân-ârâ*'nın bilinen en eski nüshası İstanbul'daki Bayezid Kütüphanesi'nde 2397 arşiv numarasıyla kayıtlı olup, 990 (1582) tarihlidir. Pîşdâdîler, Keyânîler (MÖ 900-775) ve Sâsânîler (226-651) ilgili bölümler İngilizce çevirileriyle birlikte *Epitome of the Ancient History of Persia* adıyla W. Ouseley tarafından Londra'da (1799),⁴ Altın Orda Devleti (1241-1502) ile ilgili bölüm ise Rusça tercümesiyle birlikte *Sbornik materialov* adı altında Leningrad'da (1941) neşredilmiştir. Eserin Osmanlılar, Karakoyunlular (1351-1469), Akkoyunlular (1340-1514) ve Safevîlere ait bölümü,

¹ Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Hasan-ı Nerâkî, Tahran 1342 hş., s. 277.

² Sâdık Seccâdî, “Gaffârî”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 280.

³ Cl. Huart, “Gaffârî”, *IA*, C. IV, İstanbul 1979, s. 706; Seccâdî, “Gaffârî”, s. 280.

⁴ Kadı Ahmed Gaffârî, *Epitome of the Ancient History of Persia*, nşr. ve ing. trc. W. Ouseley, London 1799.

Buket Gündüz tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵ Eserin tamamı Hasan-ı Nerâkî tarafından Tahran'da yayımlanmıştır (1342 hş.).⁶

Târîh-i Cihânârâ'nın dördüncü bâbının altıncı faslı Selçuklulara ayrılmış ve Selçuklular tarihi dört bölüm halinde anlatılmıştır. Birinci bölümde Selçukluların ortaya çıkışından başlayıp günümüzde Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları olarak isimlendirilen dönem hakkında, ikinci bölümde Rûm (Anadolu) Selçukluları hakkında, üçüncü bölümde müellifin Şam Selçukluları olarak isimlendirdiği Suriye Selçukluları ve dördüncü bölümde ise Kirman Selçukluları hakkında bilgi verilmektedir. Bu çalışmada *Târîh-i Cihân-ârâ* adlı eserin Büyük Selçuklular ile ilgili bölümünün Türkçe tercümesi yapılarak notlandırılmıştır.⁷

Çalışmamızda Arapça ve Farsça pek çok müellife ve eserlerine yer verilmiş ve bu isimlerde meydana gelecek farklılıkları engellemek adına Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan imla kurallarının kullanılması uygun görülmüştür. Eserin çevirisinde metne sadık kalmak şartıyla anlaşılır bir dilde olması için gerekli yerlere parantez ( ) içinde eklemeler yapılmıştır.

(TERCÜME)

Altıncı Sayfa

Selçuklu Sultanları-Dört Satırda Onların İlkeleri

Önsöz

Türkistan vilâyetinde Bukak (بِقَاق)⁸ (yay anlamında)⁹ adında zengin bir kişi yaşıyordu¹⁰ ve Selçuk adında bir oğlu vardı. Günün birinde ordusu ve ailesiyle birlikte Türkistan'dan çıkıp, Mâverâünnehir

⁵ Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler)*, trk. trc. Buket Gündüz, Bilge Yayınları, İstanbul 2023.

⁶ Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Hasan-ı Nerâkî, Tahran 1342 hş.

⁷ Tercüme yapıldıktan, eserin Hasan-ı Nerâkî tarafından yapılan neşri esas alınmıştır.

⁸ Hasan-ı Yezdî'nin Câmî 'u't-Tevârih-i Hasenî adlı eserinde de bu şekilde zikredilmektedir (Hasan-ı Yezdî, *Câmî 'u't-Tevârih-i Hasenî (Târîh-i Seldûkiyan)*, nşr. Bülent Özkuzgüdenli, Tahran 1399 hş., s. 42). Ancak her iki müellifinde bu yazımı hatalı olup, harf hatasından ibarettir (Dukak (بِقَاق) Bukak (بِقَاق)).

⁹ Kaynaklarda Temür Yalığ/Demir Yaylı şeklinde zikredilen bu lakap, Dukak'a kuvvetinden ve askeri yeteneklerinden dolayı kendisine verilmiştir. Ancak müellif burada, Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, Sadruddin el-Hüseynî, Ebü'l-Abbâs el-Karamanî ve Ahmed b. Mahmûd gibi müellifler gibi hataya düşerek, Dukak'a lakap olarak verilen bu ifadenin, onun adının manası zannederek aktarmıştır (Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, nşr. Ali Semim, Ankara 2011, s. 16; Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Seldûkiyye*, nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933, s. 1; Ebü'l-Abbâs el-Karamanî, *Ahbârü'd-Düvel ve Âsârü'l-üvel fî't-Tarih*, III/II, nşr. Ahmet Hatîf ve Fahmi Sâad, Beyrut 1992, s. 451; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II/I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 1). Temür Yalığ/Demir Yaylı şeklinde yazılan bu ifade, Arapça kaynaklarda (الفوس الحدي) "el-kavsü'l-hadîd", Farsça kaynaklarda ise (سخت كمان) "sahtkemân" şeklinde nakledilmektedir (İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, s. 16; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer Fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, IV/II, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1380 hş., s. 479). Ancak Selçuklar tarihi hakkında değerli bilgiler kaleme alan İbnü'l-Esir, bu konuda titiz davranmayarak, "el-kavsü'l-hadîd" yerine "el-kavsü'l-cedîd" (الفوس الجديد) yani "yeni yay" ifadesini kullanmıştır (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târîh*, XIV/IX, nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1863, s. 322).

¹⁰ Ebü'l-Ferec, İbnü'l-Esir, Kemâlüddin İbnü'l-Adîm ve Ali b. Zeyd el-Beyhakî bu ismi Tukak olarak kaydederken (Ebü'l-Ferec (İbnü'l-İbrî), *Ebü'l-Ferec Tarihi*, trk. trc. Ö. R. Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1945, s. 292; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 322; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, s. 16; Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938, s. 71), Mîrhând, Azîmî, İbn Hallikân, Hândmîr, İbnü'l-Verdî, Ebü'l-Mekârim el-Mekîn, Ebü'l-Fidâ, İbn Fazlullâh el-Ömerî, Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne, Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah Dukak şeklinde (Mîrhând, *Ravzatü's-s Safâ*, nşr. Abbas Pervîz, VII/IV, Tahran 1959, s. 235; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, nşr. Ali Semim, Ankara 2006, metin, s. 16; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, VIII/V, nşr. İhsan Abbas Beyrut 1977, s. 63; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, II, s. 479; a. mlf., *Düstürü'l-vüzerâ*, nşr. Saîd-i Nefîsî, Tahran 1317 hş., s. 147; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II/I, nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî, Beyrut 1970, s. 522; Ebü'l-Mekârim el-Mekîn, *el-Mecmû'u'l-mübârek*, nşr. Thomas Erpenius, Leiden 1625, s. 267; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, II/I, nşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997, s. 516; İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, XXVII/XXVI, nşr. Kâmil Salmân al-Jubûri ve Mahdi al-Naim, Beyrut 2010, s. 231; Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne, *Ravzatü'l-Menâzir fî Ahbâri'l-Evâil ve'l-Evâhir*, nşr. Seyyid Muhammed Mühennâ, Beyrut 1997, s. 189; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmî 'u'd-Düvel*, II/I, nşr. Ali Öngül, İstanbul 2017, metin, s. 1), Sadruddin el-Hüseynî ve Niğdeli Kadı Ahmed Yakak/Yukak şeklinde (Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 1; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, II/II, nşr. Ali Ertuğrul, Ankara 2015, s. 347), Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, Zahîrüddin-i Nisâbüri, Fasîh-i Hâfî, Muhammed b. Ali Râvendî, Şebânkâreî, Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, Kadı Burhâneddin-i Ânevî ve yazarı belli olmayan Târîhü'l-Selcuk der Anatoli adlı eserde Lokmân olarak zikredilmektedir. (Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî *Câmî 'u't-Tevârih: Selçuklular Tarihi*, II/5, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 5; Zahîrüddin-i Nisâbüri, *Selçuknâme*, nşr. A. H.

bölgesinde hoş bir yere yerleşti.¹¹ Kışî Nûr Buhara'da,¹² yazı ise Soğd-i Semerkant'ta¹³ geçirmektedir. Kabile reisi olduğundan Subaşı diye anılıyordu.¹⁴ Hayatının bir döneminde iman etmiş ve yüz yedi yaşında vefat edip Cend'de defnedilmiştir.¹⁵ İsrâîl, Mikâîl, Musa Bigu ve Yunus adında dört oğlu vardı.¹⁶ Rûm padişahlarının (Türkiye Selçukluları) büyük ceddî olan İsrâîl, Multan yakınlarındaki Kâlinecâr Kalesi'nde Sultan Mahmûd tarafından zindana atıldı.¹⁷ Oğlu (Kutalmış) onu kurtarmaya gitse de ölüm

Morton, Chippenham 2004, s. 5; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II/II, nşr. Seyyid Mahmûd Horasânî, Meşhed 1341 hş., s. 140; Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, London 1921, s. 87; Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb*, nşr. Âga Mir Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1984, s. 96; Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selçukîyye*, nşr. Karl Süsseim, Leiden 1909, s. 17; M. F. Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, 7(27), 1943, s. 475; Anonim, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Ânâtûlî*, nşr. Nâdire Celâlî, Tahran 1378 hş., s. 39). Yazıcızâde Ali ve Hasan-ı Yezdî ise hem Dukak hem de Lokmân ismini beraber zikretmişlerdir (Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târîhi)*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017, s. 29; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-Tevârih-i*, s. 42). Tukak, Dukak, Yukak/Yakak ve Lokmân şeklinde nakledilen bu ismin farklı şekillerde yazılmasının arkasında birtakım sebepler mevcuttur. Hüseyinî bu ismi, Yakak şeklinde kaydetmiş ve manasının "demir yay" olduğunu dile getirmektedir. Ancak Hüseyinî burada ciddi bir hataya düşerek lakabı olan "demir yay" ifadesini isminin manası zannederek zikretmiştir. Bundan dolayı Hüseyinî bu konuda titiz davranmamış ve Yakak ismini kabul etmemize sebep olmuştur. Selçukluların ilk dönemleri hakkında önemli bilgiler verdiği düşündüğümüz Meliknâme adlı eserden yararlanan Ebû'l-Ferec, İbnü'l-Esir ve Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm Tukak olarak kaydederken Mîrhând ise Dukak şeklinde kaydetmektedir. Ebû'l-Ferec, İbnü'l-Esir ve Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm'in eserlerinin Arapça olmasına karşın Mîrhând'ın eseri ise Farsçadır. Bu detay konunun açıklanması bakımından önemlidir. Çünkü Meliknâme Farsça olarak kaleme alınan bir eserdir. Ancak Arapça tercümesinin de olduğunu bilinmektedir (Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 92-94). Ebû'l-Ferec, İbnü'l-Esir ve Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, Meliknâme eserinin Arapça tercümesinden yararlanmış ve tercümede yapılan bir hatadan dolayı bu ismi Tukak şeklinde kaydetmiş olmaları muhtemeldir. Bundan dolayı eserini Farsça kaleme alan Mîrhând'ın bu ismi Dukak şeklinde yazmış olmasını daha doğru kabul etmekteyiz. Lokmân ismine gelirse, bu ismi zikreden müellifler genel anlamda İslami motifler içerisinde eserlerini kaleme alan kişilerdir. Lokmân olarak kaydeden müellifler genel ağırlıkta Selçukluları dindar ve takva sahibi kimseler olarak zikretmişlerdir. Bu kaynakların Selçuklular tarihi açısından önemi ölçülemeyecek kadar değerlidir. Fakat Selçuk Bey'in babasının ismini zikrederken İslami değerler içerisinde yazdıklarından dolayı bu konuda pek güvenilir değillerdir. Bu konu hakkındaki görüşler için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, İstanbul 1955, s. 16; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara: Ötügen Neşriyat, 2014, s. 54-57; Abdülkerim Özeydin, "Selçuk Bey", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 364.

¹¹ "Cend taraflarında ikameti ihtiyar etti, kâfir valilerini tardederek oraya yerleşti" (Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 2; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 522; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 236).

¹² Buhârâ'ya yirmi fersah uzaklıkta bir köydür (Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, V/V, nşr. Dâr Sâder, Beyrut 1977, s. 310). "Nûr, büyük bir yerdir. Orada Mescid-i Câmî ve birçok ribât bulunur. Buhârâ halkı her sene, diğer yerleri ziyarete oraya gelirler. Ehl-i Buhârâ bu işde zahmete girerler. Nûr'a ziyarete giden bir kimse, Hac faziletine sahip olur. Memleketlerine geri dönünce, o mübarek yerden geldikleri için, şehri gül ve çiçekle/zafer takıyla donatırlardı. Bu Nûr'u diğer vilâyetlerden ayırmak için "Nûr-i Buhârâ" derler. Tâbinden birçok kimse orada huzur buldular" (Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, nşr. Charles Schefer, Paris 1892, s. 9-10).

¹³ "Semerkand'a meşhur bir vilâyet ki Suğdî Semerkand adıyla anılır. Yer yüzünde suyu ve havasının letafetiyle dünyanın dört cenneti adı verilen dört memleketinden biriydi" (*Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, haz. Ziya Şükün, İstanbul: MEB Yayınları, 1944, s. 1202).

¹⁴ Subaşı olarak anılıyor olması onun kabile reisi olmasından kaynaklı değildir. Bu ünvan ona Oğuz Yabgusu tarafından ordunun başına geçmesi için verilmiştir. bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 322. Krş. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, s. 52; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklular Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2018, s. 15.

¹⁵ "Emir Selçuk yüz sene yaşadı." (Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 2); "Selçuklu yüz yaşındayken Cend'de öldü." (el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, XXVI, s. 230); "Selçuk, 107 yaşında Cend'de vefat etti." (İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 522); "Selçuk 107 yaşında Cend'de ölüp orada toprağa verildi." (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 322); Selçuk Bey'in ölüm tarihi hakkındaki görüşler için bk. Sergey G. Agacanov, *Oğuzlar*, trk. trc. E. N. Necef ve A. Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002, s. 261-262.

¹⁶ "Hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrâ'il, Mikâ'il, Mûsâ Yabgu, Yûsuf ve Yûnus." (Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 5); "Selçuk'un İsrail, Mikâil, Musa, Yunus ve Ahmed adında beş oğlu vardı." (Kerîmüddin Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1940, s. 11); "Onun İsrail, Mikail, Musa ve Yunus adında dört oğlu vardı." (el-Yezdî, *el-Urâza*, s. 17); "Selçuk'un dört oğlu vardı, İsrâ'il, Mikâ'il, Mûsâ Yabgu ve Yunus." (Nisâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 6); "Selçuk'un Arslan, Mikail ve Musa adlarında üç oğlu vardı." (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 322); "Emir Selçuk Cend'de öldü ve geriye Emir Mikail, Emir Musa ve İsrail diye çağırılan Emir Yabgu Arslan'ı bıraktı." (Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 1); "İsrâ'il'den sonra Mikâ'il, Yûnus ve Mûsâ Bigu/Beygu vardı." (Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 87); Selçuk Bey'in oğullarının sayısı ve isimleri hakkında detaylı bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, 1958, s. 117-130; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 85-86.

¹⁷ "Sultan Gazneli Mahmûd onlarla dostluk yolunu çiğnedi. İsrâ'il onu görmek için geldi. Sultan Mahmûd onu çok iyi bir şekilde karşıladı. Konuşma esnasında ona 'eğer bize bir yardıma hacet olursa, nişan nedir ve yardıma ne kadar asker gelir?' diye sordu. İsrâ'il'in elinde bir yay ve elbisesinin kemerinin üstünde iki ok vardı. Bir oku ona verdi ve 'bu oku benim kabileme gönderirsen, yüz bin atlı yardıma gelir' dedi. Sultan, 'Eğer daha fazla gerekirse?' dedi. Diğer oku ona verdi ve 'Eğer bu oku Balhân Kûh'a

haberini duyunca Kolhan'ın Kızıl Çölü yoluyla kabile arkadaşlarının yanına gitti ve onları (Sultan Mahmûd'a karşı) intikam almaya teşvik etti.¹⁸ Böylece kabile Ceyhun'u geçip Horasan'a ulaştı ve yavaş yavaş krallığı Gaznevîlerin elinden çıkardı.

Birinci Satır

Tüm İran'a Hükmeden bir Fırka

Hükümdarlıkları 428¹⁹ yılı Ramazan ayının ilk cuma (24 Haziran 1037) gününde başlamış ve 590 yılında Rebülâhir ayının son perşembesine (21 Nisan 1194)²⁰ kadar devam etmiştir.

Muhammed b. Mîkâil b. Selçuk

Tuğrul Bey lakabıyla anılan Ebû Tâlib künyeli Muhammed b. Mîkâil b. Selçuk, Horasan'da hüküm sürmüş ve 428 yılı Ramazan ayının ilk cuma (24 Haziran 1037) günü Nişâbur'da adına hutbe okunmuştur.²¹ Aynı sene Şeyh Ebû Alî Sînâ Hemedan'da vefat etmiştir.²² Birkaç yıl içinde İran'ın tamamını ele geçirdi ve Kâim Abbâsî'nin isteği üzerine Bağdat'a gitti.²³ 447 yılı Ramazan ayının 22'si

gönderirsen, elli bin atlı yardıma gelir' dedi. Sultan, 'Eğer daha fazla gerekirse?' dedi. Yayını ona verdi ve 'Bunu Turan'a gönderirsen, istediğin kadar asker gelir' dedi. Sultan onların sayılarının çokluğundan mütevehhim korkuya kapıldı. Ona haksızlık yaptı ve sarhoşluk hâlinde onu yakalayıp tutuklayıp, Kâlinçâr Kalesi'ne hapsedti. İsrâil yedi sene orada hapiste kaldı ve aynı yerde vefat etti" (Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyin Nevai, Tahran 1387 hş., s. 427; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 323; Nisâbüri, *Selcûknâme*, s. 7; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 88-90; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 11-12; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 90-91; Abdülkerim Özeydin, "Arslan b. Selçuk", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 403; Erdoğan Merçil, "Arslan b. Selçuk", *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1978, s. 175). Burada verilen sayılar abartılı olmakla beraber, Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışı açısından okun ve yayım önemini anlaşılması açısından önemlidir. bk. Erkan Göksu, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri", *Turkish Studies*, 5(2), 2010, s. 986-1011.

¹⁸ "Onun kabilesinden iki Türkmen uzun bir süre o kaleden su çekmeye geliyorlardı. Bir gün fırsatını bulup onu gördüler ve bir yolunu bulup geceleyin onu kaçırdılar. Yola koyduklarında önlerine bir orman çıktı ve yolu kaybettiler. Ertesi gün kale komutanı durumdan haberdar oldu. Peşlerine düşüp onu yakaladı. Ordu ona yaklaşınca yakalayacağını anladı ve Türkmenlere, 'Benden ümidinizi kesin ve gidip kardeşlerime şöyle söyleyin: Bu toprakları elde etmek için son derece gayret gösterin, sizi bir iki kez yenilgiye uğratsalar dahi ümitsizliğe kapılmayın ve vazgeçmeyin, zira bu padişah köle oğludur. Asil ve soylu soplul bir aileden değildir. Bu memleket ona kalmayacak ve sizin elinize geçecektir' dedi. İsrâil'i kaleye götürdüler ve daha sağlam bağladılar. Orada, o kalede vefat etti. Oğlu Kutalmış, kimsenin tanımayacağı bir şekilde o civardan geçiyordu. Babasının ölüm haberi kendisine ulaşınca, Sorh Kulâhân Çölü üzerinden Hindistan'dan Sistan'a ve oradan Buhârâ'ya amcalarının ve kabilesinin yanına gidip vaziyeti anlattı" (Nisâbüri, *Selcûknâme*, s. 8; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, 88-90).

¹⁹ Müellif, Büyük Selçuklular Devleti'nin kuruluşunu Tuğrul Bey adına Nişâbur'da hutbe okunmasından başlatmıştır. Ancak burada verilen 428 (1037) yılı Ramazan ayına tekabül etmektedir. Halbuki Büyük Selçuklu Devleti aşağıda da belirtileceği gibi Gaznelilerle yapılan Serahs savaşından sonra kurulmuştur. Dönemin çağdaş kaynağı Beyhakî bu savaşın tam tarihini vermemektedir. Ancak M. A. Köymen (*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 251) Serahs Savaşı'nın 20-24 Mayıs 1038 (Şaban 429) tarihleri arasında "ve galip ihtimal son tarihe daha yakın bir günde" yapılması gerektiğini söyledikten sonra İbnü'l-Esir'in bu savaşın tarihini Şaban 428 (Nisan-Mayıs 1037) olarak gösterdiğini söylemekte ancak bu müellifin olayları bir yıl önce zikrettiğine işaret ederek, kendisinin Beyhakî'ye dayanarak yukarıda verdiği tarihin bu savaşın vuku bulduğu tarih olması gerektiğini söylemektedir (Köymen, *Büyük Selçuklu*, I, s. 252, not 1). Dolayısıyla Büyük Selçukluların kuruluş tarihi 428 (1037) yılı değil, 429 (1038) yılıdır.

²⁰ Müellif, Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklularını beraber zikrederek bu tarihi Büyük Selçuklu Devleti'ne atfetmiştir. Ancak Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sencer'in 552 (1157) yılındaki ölümü ile beraber tarih sahnesinden çekilmiştir. 590 (1194) tarihi Irak Selçuklularının yıkılış tarihidir. bk. Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 371, 387; a.mlf., "Irak Selçukluları", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 387.

²¹ 426 (1034/1035) yılında Selçuklular ve Gazneliler arasında yapılan Nesa savaşının bir devamı olarak kabul ettiğimiz Serahs savaşı, Selçuklular'ın üstünlük kurmasıyla sonuçlanmıştır. Bu savaş sonucunda yapılan anlaşma ile birlikte Horâsan'ın en önemli üç vilayeti Selçuklu reisleri arasında pay edilmiştir. Tuğrul Bey, devletin hukuki ve fiili lideri olarak Nişâbur'u, Çağrı Bey, Melik ve ordunun başına komutan olarak Merv'i, Musa Yabgu (Inanç) ise Serahs bölgesine hâkim olmuştur. Böylelikle Horâsan bölgesinde Gazneli Devleti'nin egemenliği sona ermiş ve Selçuklu Devleti'nin egemenliği başlamıştır. Tuğrul Bey'in Nişâbur'a girişi hakkında bk. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, trk. trc. Necati Lügal, Ankara: TTK Yayınları, 2022, s. 516-520; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Uşra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889, s. 7; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 458; Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 15; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 98; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul: MEB Yayınları, 1976, s. 12.

²² Müellifin zikrettiği kişi İslâm dünyasının filozofu ve Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi olan İbn Sînâ'dır. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 319-322.

²³ Sultan Tuğrul Bey'in halife el-Kâim Biemrillâh ile olan ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bk. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 34-36; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 131-135; Hasan Hüseyin Adalhoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996, s. 1-43.

Cuma (15 Aralık 1055) gününde adına hutbe okundu.²⁴ 8 Ramazan 455'te (4 Eylül 1063) Taraşt Rey köyünde vefat etti.²⁵ Onun burcu, onuncu evdeki Esad ve Şems'ti.

Dâvud

Künyesi Ebu Süleyman ve lakabı Câfer (Çağrı) Bey olan ve Tuğrul Bey'in ağabeyi olan Dâvud,²⁶ toprakların bölünmesi sırasında Horasan'ı devraldı ve Sebükteginlere (Gazneliler) (963-1186)²⁷ karşı Belh'i dârülmülk yaptı.²⁸ 451 yılının Recep (Ağustos/Eylül 1059) ayında vefat etti.²⁹ Çocukları Alparslan, Süleyman,³⁰ Yakutî³¹ ve Kirman sultanlarının atası olan Kavurd idi.³² Tuğrul Bey,

²⁴ “Onların mektubu hilafet merkezine ulaşınca Emîru'l-Mü'minîn El-Kaim Biemrillah, Hibetullah b. Muhammed El-Me'mûnî'yi onların elçisi ile Rey'e, Tuğrul Bey'in yanına gönderdi ve güzel haberler verdi. Hibetullah'a onun yanına giderek onu (Tuğrul Bey'i) Bağdat'a getirmesini emretti. Hibetullah üç yıl orada kaldı çünkü Tuğrul'un savaşlardan ve vilayetler fethetmekten Bağdat'a gitme fırsatı olmadı. 447 (1055/1056) yılında Emîru'l-Mü'minîn, Bağdat minberlerinden Tuğrul Bey adına hutbe okumasını, adının sikke üzerine basılmasını ve lakabının 'Rüknu'd-Devle Ebû Talib Tuğrul Bey Muhammed b. Mikâ'il, Yemin Emiru'l-Mü'minîn' olmasını emretti. Onun adından sonra Melik-i Rahim Ebû Nasr b. Ebi'l-Hica Sultânü'd-Devle'nin adının ve lakabının okunmasını emretti. Aynı yılın Ramazan ayında Tuğrul Bey, Bağdat'a gitti ve Emîru'l-Mü'minîn ona çokça hediyeler ve saçılar gönderdi” (Nisâbü'rî, *Selcûknâme*, s. 15).

²⁵ “O zaman, sultan idare merkezinde zıfafa girmek için, Rey şehri tarafına gitti. Yolda biraz rahatsızlandı. Havaasının güzelliğinden Rey civarında Kasran-ı Birunî'nin Tacarşat köyünde indi; çünkü hava çok sıcaktı. Burun kanaması hastalığına tutuldu ve burnunun kanaması hiçbir ilaçla kesilmedi. Nihayet kuvvetten düşüp 455 senesi Ramazan ayında bu dünyadan göçüp gitti” (Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 16; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 430; Nisâbü'rî, *Selcûknâme*, s. 19; Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 21; Reşîdüddîn, *Câmiu't-Tevârîh*, II/5, s. 28; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 26). Ebû'l-Ferec, Müslüman tarihçilerden farklı olarak Tuğrul Bey'in 7 Eylül günü öldüğünü söylemektedir (Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 316). Hüseyînî ve İbn Hallikân Tuğrul Bey'in Merv'de defnedildiğini zikretmiştir (Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 22; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s. 67). Buna karşılık Sibt İbnü'l-Cevzî, Tuğrul Bey'in Rey'de vefat ettiğini ve orada defnedildiğini aktarmaktadır (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-A'yân*, XXIII/XIX, nşr. Muhammad Anas Al-Khan vd., Beyrut 2013, s. 151). Osman Turan, Rey'de bulunan “Gunbed-i Tuğrul” adıyla bilinen mezarın Tuğrul Bey'e ait olduğunu dile getirmiştir (Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 144). Krş. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 142-143; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 59; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: AÜ Yayınları, 1972, s. 99; a.mlf., “Tuğrul Bey”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 344-346.

²⁶ Çağrı Beyin, Tuğrul Bey'den büyük olduğu İbnü'l-Cevzî tarafından da doğrulanmaktadır. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, XVIII/XVI, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1995, s. 39.

²⁷ Adını başşehir Gazne'den alan hânedana Mahmûd-ı Gaznevî'nin Yemînüddeve lakabına nisbetle Yemînîler, babasına nisbetle Sebük Teginîler de (Âl-i Sebük Tegin, Âl-i Nâsirüddîn) denilir. bk. Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 480.

²⁸ “Tuğrul padişah oldu. Yabgu Merv'e gitti. Emîr Dâvud ise orduyu Toharîstân ve Belh tarafına götürdü ve o memleketleri ele geçirdi” (Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, II/I, nşr. Abdülhay Habîbî-i Kandehârî, Quetta 1949, s. 251; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, metin, s. 10; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 107).

²⁹ Çağrı Bey'in ölüm tarihi Bündârî'ye göre 450 (1058-1059), Cûzcânî'ye göre 451 (1059-1060), Hüseyînî'ye göre ise 452 (1060-1061) yılındadır (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 28; Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 29; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, s. 251). Ancak bu üç farklı tarih içersin de doğrusu 451 (1059-1060) senesidir. bk. Osman G. Özgüdenli, “Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(35), 2004, s. 155-170.

³⁰ Süleyman, Alparslan'ın küçük kardeşidir. Ancak Râvendî, Süleyman'ı Tuğrul Bey'in oğlu olarak zikretmektedir (Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 116). Ancak kaynakların ortak fikri Tuğrul Bey'in herhangi bir çocuğa sahip olmaması yönündedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 16; Hüseyînî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 23; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 556; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 263; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 100; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, metin, s. 23; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik*, II, s. 349). Muhtemelen Râvendî'nin bu hataya düşmesinin sebebi, Çağrı Bey'in vefatından sonra Tuğrul Bey'in Süleyman'ın annesiyle evlenmesidir (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 4).

³¹ Çağrı Bey'in oğlu Yakutî için ayrı bir parantez açmakta yarar vardır. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh adlı eserinin bir bölümünde onu Tuğrul Bey'in kardeşi olarak gösterirken (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 432), başka bir bölümde ise Yakutî'nin Çağrı Bey'in oğlu olduğunu zikretmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 444). Böyle bir hata Bündârî'nin Zübdetü'n-Nusra adlı eserinde de denk gelmektedir. Bündârî'nin nakline göre Yakutî Tuğrul Bey'in hem kardeşi hem de kardeşi Çağrı Bey'in oğludur. İfade şu şekildedir: “...kardeşi Yakutî b. Davud...” (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 13).

³² Ali b. Zeyd el-Beyhakî, Çağrı Bey'in Alparslan, Kavurd, Yâkütî, Süleyman dışında Osman, Musa ve Behramşah adlarında oğullarının olduğunu da zikretmektedir (Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 72). Ayrıca müellif Çağrı Bey'in Kara Arslan adında bir oğlu olduğunu da nakletmektedir. Ancak muhtemelen müellif Kavurd'un Kara Arslan olarak da isimlendirildiğini bilmediğinden, Kara Arslan'ı Çağrı Bey'in ayrı bir oğlu olarak göstererek hataya düşmektedir. bk. Efdalüddîn Ebû Hâmîd-i Kirmânî, *Târîh-i Efal yâ Bedâyi'u'l-Ezmân fi Vekâyi'i Kirmân*, nşr. Mehdî Beyânî, Tahran 1326 hş., s. 3. Krş. Mükrimin H. Yınanç, “Çağrı Bey”, *İA*, C. III, İstanbul 1979, s. 327. Çağrı Bey'in başta Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh olmak üzere çevre meliklerle evlendirdiği dört kızı vardı. Kızlarından Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın karısı Hatice Arslan ile Safiyye Hatun'un adları bilinmektedir. bk. Ali Sevim, “Çağrı Bey”, *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 186).

Süleyman'ın annesini (Çağrı Bey'in eşini) isteyince ona hükümdarlığı vaat etmişti.³³ Abdülmelik Kündürî³⁴ Tuğrul Bey'in cümletülmülkü (Süleyman) kendisinden sonra tahta oturtmuş³⁵ ancak devlet ileri gelenleri ondan memnun olmadığını görünce, onu görevden alıp yerine Alparslan'ı oturttu.³⁶

Alparslan

Alparslan'ın (İslâmî adı) Muhammed, lakabı ise Ebû Şucâ'dır.³⁷ 421 yılının Muharrem (Ocak/Şubat 1030) ayında doğmuştur.³⁸ Doğduğu ay Sünbüle ve Ras burçlarına göredir. Amcasının

³³ "Sultan Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in ölümünden sonra Süleyman'ın annesiyle evlendi ve kendinden sonra tahta Süleyman'ın geçmesinin vasiyet etti" (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 4; Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, I, s. 316; Nisâbüri, *Selcûknâme*, s. 19). Sadruddin el-Hüseynî, Reşidüddin Fazlullâh, Mîrhând ve Hândmîr Tuğrul Bey'in ölmeden önce Alp Arslan'ı veliyaht tayin ettiğini zikretseler de bu doğru değildir (Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 23; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 27; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 263; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, II, s. 485). Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 147; Sümer, *Oğuzlar*, s. 100; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 59; Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 526.

³⁴ Sultan Tuğrul'un hizmetinde bulunmuş Selçuklu veziridir. Hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s. 138-143; Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akîli, *Âsârü'l-Vüzerâ*, nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî, Tahran 1337 hş., s. 204-206; Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-Selâf der Tevârih-i Hulefâ' ve Vüzerâ-yı İşân*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1313 hş., s. 261-266; Hândmîr, *Düstürü'l-vüzerâ*, s. 83, 148-149, 153; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 23-25; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, XXIII/XVIII, nşr. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut 1984, s. 113-114; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 7-11; Abdülkerim Özyayın, "Kündürî", *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 554-555.

³⁵ "Çok geçmeden vezir Amîdülmülk Kündürî, ordu mensuplarıyla birlikte Rey'e hareket etti ve 16 Ramazan 455 (12 Eylül 1063) cumartesi günü şehre ulaştılar. Vezir, derhal saltanat sarayındaki Sultanın tabutunun bulunduğu yere gidip ağladı, son derecede üzüldü; bu arada o, giysilerini yırtıp parçalamak isteyen emîr ve hâciblere 'Artık sultan ölmüştür, bu durumda, işin doğrusu, başka şeylerle meşgul olmaktadır' dedi; çok geçmeden de Süleyman'ı Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturttu ve onu sultan olarak tanımları hususunda askerî ve sivil devlet adamlarından yeniden ant aldı ve hiç vakit kaybetmeksizin Rey kalesinde bulunan 700 bin altını ve 200 bin altın değerinde olan 16 bin çeşitli giysi ve silahları getirip onlara dağıttı, onlar da vezire teşekkür edip dualarda bulundular" (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 82; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 158). Vezir Amîdülmülk el-Kündürî, Tuğrul Bey'in vasiyetini yerine getirerek Süleyman'ı tahta çıkarmıştır. Ancak burada akla takılan bir soru şudur ki o da Tuğrul Bey'in, askerî ve siyasi yönden diğer kardeşlerine göre çok daha önde olan Alparslan'ı neden veliyaht tayin etmemiş olmasıdır. Elbette bunun temel sebebi hayatının son yıllarında Süleyman'ın annesi ile geçirmiş olması ve vezir Amîdülmülk el-Kündürî'nin Süleyman'dan yana olmasıdır. Bundan dolayı bu iki önemli kişinin tesirinde kalarak Süleyman'ı veliyaht tayin etmiş olmasını düşünmek doğru olacaktır. bk. Köymen, *Büyük Selçuklu*, III, s. 9; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 147.

³⁶ "Süleyman adına hutbe okununca emirler arasında ihtilaf çıktı. Yağısyan ile Erdem Kazvin'e gittiler ve Horasân hâkimi olan Adududdevle Alparslan Muhammed b. Davud Çağrı Bey adına hutbe okuttular. Alparslan'ın yanında veziri Nizâmülmülk de vardı. Halk Alp Arslan'ın Sultan olmasını istiyordu. Amîdülmülk işin ters gittiğini ve vaziyetin aleyhine döndüğünü görünce Rey'de hutbenin önce Sultan Alparslan, sonra da kardeşi Süleyman adına okunmasını emretti" (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 18-19). Ayrıca bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 28; Nisâbüri, *Selcûknâme*, s. 19; Müneccimbaşî, *Camîu'd-Düvel*, I, metin, s. 26. Vezir Amîdülmülk el-Kündürî, Alparslan'ın tahta çıkmasından kısa bir süre sonra Sultanın veziri Nizâmülmülk'ün de etkisiyle yakalanıp Horasân'daki Mervü'r-rüz'a sürgün edilmiş ve daha sonra orada öldürülmüştür. Nisâbüri bu olayı şu şekilde kaydetmiştir: "455 (1063) senesinde Irak'a geldi, Tuğrul Bey'in vefatından sonra amcasının veziri olan Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr Kündürî'yi tutukladı ve vezirlik makamını Nizâmü'l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshak'a verdi. Alparslan saltanata gelmeden önce Nizâmü'l-Mülk onun hizmetinde bulunmuştu. Ebû Nasr b. Kündürî'yi bir sene beraberinde dolaştırdı. 456 (1063/1064) senesinde Nesâ şehrinde öldürülmesini emretti. Nizâmü'l-Mülk bu işe razıydı ve bunun için çabalamıştı çünkü her zaman ondan ötürü kaygılıydı. İştittim ki celladı yanına gittimden ondan abdest alıp, iki rekât namaz kılmak için mühlet istedi ve ona, padişahın fermanını yerine getirip, benden Sultan'a ve Hâce'ye bir mesaj ulaştır diye yemin verdim. Sultan'a, falan dedi ki de: 'Siz hizmet etmek benim için kutlu bir görevdi. Amcınız Tuğrul Bey bana üzerinde hüküm sürmeme için bu dünyayı verdi, siz ise öteki dünyayı verdiniz ve şahadetimi gün yüzüne çıkardınız. Böylece sizin hizmetinizde bu dünyayı da ahireti de buldum'. Hâce'ye de de ki: 'Vezir öldürmekle dünyaya çirkin bir bid'at ve kötü bir kaide getirdin. Korkarım bu adetini kendi nasibinde ve senden sonraki yakınlarında da göreceksin'" (Nisâbüri, *Selcûknâme*, s. 21-22). Ayrıca bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, X/V, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1989, s. 246; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 30-31; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 23-25; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 431; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 264; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 117-118; Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 76; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 20-21; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 28; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar*, I, s. 557; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 86; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 161; Şebânkârî, *Mecmau'l-Ensâb*, s. 100-101; Müneccimbaşî, *Camîu'd-Düvel*, I, metin, s. 27; Ahmed bin Mahmûd, *Selcûknâme*, I, s. 53; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, LIII/XXX, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1990, s. 284. Krş. Özyayın, "Kündürî", s. 554-555; Mustafa Alican, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 29, 2014, s. 253-256.

³⁷ Sultan Alparslan'a verilen ünvan, künye ve sıfatlardan da anlayacağımız üzere kendisi Selçuklu tarihi içerisinde eşsiz bir yere sahiptir. Ebû Şucâ çok cesur, yiğit kişilere verilen bir ünvan olmakla birlikte bu ünvan dışında heybeti ve azameti sayesinde "adudüdevle" (devletin pазusu, koruyucusu) ve adaletinden dolayı da "es-sultânü'l-âdil" ünvanları da verilmiştir. bk. Kafesoğlu, "Alparslan", s. 526.

³⁸ Alparslan'ın doğum tarihi için Nisâbüri, Mîrhând ve Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî 421 (1030) yılı (Nisâbüri, *Selcûknâme*, s. 24; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 278; el-Yezdî, *el-Urâza*, s. 54), Bündârî ve İbnü'l-Esir 424 (1032-1033)

ardından tahta geçerek, Ceyhun'dan Fırat Nehri'ne kadar kontrolü ele geçirdi.³⁹ 463 (1070/1071) yılında Azerbaycan'ın Malazgirt kentinde Roma Sezar'ı Armanos (Romen Diyojen)⁴⁰ ile savaşarak onu esir aldı ve ondan haraç almaya başladı.⁴¹ 458 (1065/1066) yılında eşsiz veziri Nizâmü'l-Mülk'ün tavsiyesi

yılı (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 50), Râvendî ve Reşîdüddin Fazlullâh ise 431 (1039) yılı zikretmektedirler (Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 117; Reşîdüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II/5, s. 42). İbnü'l-Esîr, 424 yılı zikretmekle birlikte, 420 Muharrem (Ocak/Şubat 1029) ayında yapıldığı bilinen Selçuklu-Karahanlı savaşı başlamadan önce Çağrı Bey'e bir oğlu olduğu müjdesinin gelmesi olayını da kaydederek gerçek doğum tarihini 1 Muharrem 420 (20 Ocak 1029) şeklinde vermektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 324). Krş. Köymen, *Büyük Selçuklu*, III, s. 3; Ramazan Şeşen, "Alparslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, 1972, s. 107; Kafesoğlu, "Alparslan", s. 526.

³⁹ "Horâsân, Acem, İrâk, Hârezm, Taberistân, Kirmân, Fars ve Sîstân, memleketlerini zapt etti. Ordusunu Türkistân ve Tûrân tarafına götürdü. Mülük-i Türkistân melikleri ve ümerâ-yı Afrâsyâbî ona boyun eğip tabî oldular... Türkistân ve Rûm gavesiyle Hicâz ve Mısır memleketlerinin zaptıyla meşgul oldu" (Cüzçânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, s. 252). Alparslan tahta çıktığı tarihten itibaren ülkenin batı yönüne daha fazla önem vererek fetihlerini o tarafa doğru yoğunlaştırmıştır. Bunun temel sebeplerinden biri babası Çağrı Bey'in Anadolu seferi sırasında bölgenin doğu tarafında kendilerine karşı çıkacak herhangi bir gücün olmaması ve Türkmenlerin yaşam koşullarına uygun yaylakların olmasını keşfettiğinden kaynaklıdır. Bir diğer önemli sebep ise Orta Asya bozkırlarında yaşam koşullarına karşın tutunamayan çeşitli Türk toplulukların gruplar halinde Selçuklu Devleti'nin içerisine girip yerleşmesiydi. Türkmen adıyla anılan bu Türk grupları, kimi zaman Selçuklu meliklerinin emrine girerek savaşlara katılırken kimileri de kendi reislerin emri altında ülke içerisinde hayatlarını sürdürüyorlardı. Ancak zamanla sayılarının artması ve bölge halkına verdikleri rahatsızlıklardan dolayı büyük bir tehlike arz etmeye başlamışlardı. Bu durumunun farkında olan Sultan Alparslan, devlet içerisinde sürekli artan Türkmen nüfusunu karşısında en iyi yolun, Anadolu'nun doğu tarafını ele geçirmek olduğunu kavramış ve bu doğrultuda hareket etmiştir. Bu akıllıca hamlesi sayesinde Sultan Alparslan hem ülke içerisindeki asayiş sağlamış hem de devletin sınırlarını Anadolu'ya kadar genişletmeyi başarmıştır. Sultan Alparslan'ın seferleri hakkında geniş bilgi için bk. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 154-190; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. 43-59; a.mlf., "Alparslan", s. 526-530; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 50-62.

⁴⁰ IV. Romanos Diogenes (Romen Diyojen), Bizans'ın önde gelen bir askeri ailesinden geliyordu ve Konstantin Diogenes'in oğluydu. Konstantin Diogenis, o zamanın prensesi Theodora ile komplo kurmak suçundan III. Romanos Argyros (MS 1028-1034) tarafından hapsedilmeden önce önemli bir generaldi. Kendisi de babası gibi zamanla ordu içerisinde yüksek mertebe ulaşarak general olmuştu. Ancak o da babası gibi imparator ailesine karşı yaptığı bir komplo yüzünden idama mahkûm edilmişti. X. Konstantinos Dukas'ın ölümü ve yerine geçecek kişilerin yeterli düzeyde olmaması onun kaderini büyük oranda etkileyecekti. X. Konstantinos Dukas'ın ölümü sonrasında yönetimi imparatoriçe Eudokia ele almıştı. Bu sıralarda Selçuklu komutanlarından Afşin komutasındaki Selçuklu birlikleri Bizans toprakları üzerine seferler düzenliyordu. Bu durum karşısında güçsüz kalan imparatoriçe Eudokia vasıfsız taht adaylarını başa geçirmek yerine en iyi yolun bir general ile evlenmenin olduğunu ve bu sayede Selçuklu akınlarını durdurabileceğini düşünmüştü. Diogenes imparator varislerine karşı yaptığı komploda her ne kadar başarısız olsa da cesareti ve başarılı bir general olmasından ve kimi kaynaklara göre yakışıklı ve kaslı olmasından dolayı da imparatoriçe Eudokia'nın dikkatini çekmişti. İmparatoriçe Eudokia Selçuklulara karşı en iyi kişinin Diogenes olduğunu düşünerek onu hapisten çıkarmış ve 1 Ocak 1068 tarihinde onunla evlenmiştir. Bu sayede IV. Romanos Diogenes Bizans Devleti'nin yeni imparatoru olmuştur. IV. Romanos Diogenes tahta çıkışı hakkında geniş bilgi için bk. Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, Ankara: TTK Yayınları, 1971, s. 1-20; Ömer F. Uyanık, *Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020, s. 39-51.

⁴¹ Anadolu'nun Türk yurdu haline gelebilmesi için sarf edilen çabanın en iyi örneği olan Malazgirt savaşı, Bizans imparatoru IV. Romanos Diogenes (Romen Diyojen) ve Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan arasında yapılmıştır. İmparator Diogenes sürekli akınlarla Anadolu'da Bizans topraklarını tehdit eden Selçukluları durdurabilmek için en güvendiği askeri birliklerini onların üzerine gönderse de başarılı olamamıştır. Zaman geçtikçe Selçuklular, Anadolu içlerinde ilerlemeyi başararak, Konya şehrinin içlerine kadar girmişlerdir. Diogenes, Anadolu'ya gönderdiği birliklerle Selçukluları durdurulmayacağını anlamış ve 8 Cemâziyelâhir 463 (13 Mart 1071) yılında bizzat kendisinin başında bulunduğu 200 bine yakın büyük bir ordu ile Selçukluların üzerine hareket etmiştir. Bu sıralarda Suriye ile meşgul olan Sultan Alparslan, Halep şehrinin kuşatma altına almıştı. Bir süre kuşattıktan sonra şehri elinde tutan Mirdâsî Emîri Mahmûd kaleyi Sultan Alparslan'a teslim etti. Daha sonra Şii Fâtımîler iktidarını yıkmayı hedefleyen Sultan Alparslan, Mısır'a doğru yola çıkarken, Diogenes'in büyük bir ordu ile Anadolu'ya geldiği haberinin gelmesi üzerine Mısır yolunda geri dönerek Anadolu'ya doğru hareket etti. Sultanın beraberinde, yedek atlarıyla birlikte dört bin hassa askerinden başka, Anadolu'ya akınlarda bulunan Selçuklu şehzade, emîr ve Türkmen beylerinin kumandalarındaki takriben 40 bin akıncı kuvveti, ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi çeşitli bölgelerden 10 bin kadar atlı kuvveti kendisine katılmış idi. Sultan, Ahlat-Malazgirt arasındaki Rahve ovasında karargâhını kurdu ve bir kısım askerini tepelere yerleştirip ovayı kontrolü altına aldı. Sultan ordusunun küçüklüğü yüzünden bir meydan muharebesi vermek konusunda kararsız kaldığından barış müzakereleri için bir elçilik heyetini imparator Diogenes'e gönderdi. Ancak imparator bu teklifi sert bir dille reddetti. Bir meydan muharebesinin kaçınılmaz olduğunu anlayan Sultan, bizzat kumanda edeceği 4 bin kişilik hassa askerini merkez hattına yerleştirdi. Merkez hattında Romanos Diogenes olmak üzere Nikephoros Bryennios, Aliattes ve Andronikos Dukas gibi kumandanların yer aldığı Bizans ordusunun da savaş düzenine girmesiyle iki ordu 27 Zilkade 463 (26 Ağustos 1071) tarihinde karşı karşıya geldi. 200 bin kişilik ordu karşısında 50 bin kişilik bir kuvvet ile saldırıya geçen Sultan, klasik Türk savaş taktiği olan geri çekilme hamlesiyle Bizans ordusunu kısıp aldı. Cuma öğleden sonra başlayan savaş akşam saatlerine nihayet Selçukluların üstünlüğü ile sonuçlandı. Savaş bittiğinde Romanos Diogenes ve birçok önemli Bizans generali esir edilmişti. Sultan Alparslan savaş sonunda Romanos Diogenes'e bir esir olarak değil bir kral gibi davranarak büyüklüğünü bir kez daha kanıtlamıştır. Yapılan savaş sonunda Bizans ile bir antlaşma

üzerine oğlu Melikşah'ı veliaht atadı.⁴² Mâverâünnehir'i fethetmeyi amaçladığı için birkaç adım öne geçerek savaş zırhını giydi.⁴³ Suyun (Amuderya) kenarında Berzem⁴⁴ kalesini fethetti. (Kale muhafızı) Yusuf Hârizmi Kûtûvâl⁴⁵ huzuruna çıkarıldı. (Sultanı) önünde görünce özverili bir şekilde kılıcını kınından çekerek padişaha doğru koştu ve onu birkaç yerinden yaraladı.⁴⁶ 6 Rebîülevvel 465'te (20

imzalanmış ve bu antlaşmaya göre İmparator kurtuluş akçesi olarak 1,5 milyon altın verecek ve Bizans Devleti her yıl Selçuklulara 360.000 altın vergi ödeyecekti. Malazgirt Savaşı hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, IX/VI, nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Wiesbaden-Kahire 1961, s. 390-396; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, VIII/V, nşr. Süheyl Zekkar, Beyrut 2000, s. 5; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 92-107; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 46-53; Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 32-39; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 320-324; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 44-46; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, s. 31; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 123-137; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 231-239; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, nşr. Bedevî Abdüllatif Avad, Kahire 1959, s. 189-190; Kazvinî, *Târîhi Güzide*, s. 432-433; İbnü'l-Verdî, *Teimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 563; Nisâbüri, *Selçuknâme*, s. 22; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, XXXI/XXVI, nşr. Abdel Macid Tarhani, Beyrut 2004, s. 180-182; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 37-45; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 119; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, nşr. Henry F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 99; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, metin, s. 34-37; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 15; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, s. 285-286; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 176-187; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara: TTK Yayınları, 2020; a.mlf., "Malazgirt Muharebesi", *DİA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 481-483; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 62-73; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 45-59; a.mlf., "Malazgirt", *İA*, C. VII, İstanbul 1979, s. 242-248; C. Cahen, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", trk. trc. Zeynep Keriman, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, 1972, s. 77-100. Malazgirt savaşından sonra imzalanan antlaşmadan bir gün sonra Sultan Alparslan, maiyetine iki hâcib ve 100 hassa askeri verdiği Romanos Diogenes'i İstanbul'a doğru uğurladı. Ancak Bizans Senatosu, mağlûbiyet haberini alınca Romanos Diogenes'i tahttan indirip yerine VII. Mikhail Dukas'ı imparator ilân etmişti. Bu durumu öğrenen Romanos Diogenes yeni imparatorдан fidye parasını istedi ama hazineye para kalmadığı gerekçesi ile ret cevabı aldı. Bir süre dünya işlerinden el etek çekerek bir manastıra kapanan Romanos Diogenes, yeniden harekete geçerek asker topladı ve mevcut imparatora karşı mücadele etmek istedi. Ancak üzerine gönderilen Bizans kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratıldı. Bizans kuvvetleri tarafından teslim alınan Romanos Diogenes, getirildiği Kütahya'da gözlerine mîl çekilerek hapse atıldı; ertesi yıl da Kınalıada zindanında öldü. bk. Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 324; Sevim, "Malazgirt Muharebesi", s. 483.

⁴²"Râdgân'a geldiği zamân, oğlu Celâlû'd-Devle Melikşah'ı veliaht yaptı. Sultan emretti, divan toplandı, bütün beyler hazır ve Sultan'ın emrini bekler oldular. Sonra Sultan büyük bir ziyafet verip, bütün beylere hil'at giydirdi, her birine 'Benden sonra Melikşah'ı hân ve yerime sultan yapın' dedi. Hepsî 'baş üstüne' deyip, itaat gösterdiler" (Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 69). Ayrıca bk. Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 122; Nisâbüri, *Selçuknâme*, s. 24.

⁴³Romanos Diogenes'in ölümü haberini alan Sultan Alparslan, Bizans'ın Malazgirt savaşından sonra yapılan antlaşmaya sadık kalmayacağını düşünerek Artuk Bey kumandasında büyük bir ordu hazırlamış ve Bizans'ın üzerine göndermiştir. Kendisi ise 200 bin kişilik bir ordu ile Mâverâünnehir'e hareket etmiştir. Mâverâünnehir'e hareket etmesinin sebebi, Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Nasr Han'ın Hârizm ve Toharistan melikleri olan oğulları ile devamlı savaş halinde olması ve Selçuklulardan toprak almaya çalışmasıdır. Sultan Alparslan'ın Mâverâünnehir seferi hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 49-50; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 53-55; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 109-110; İbnü'l-Verdî, *Teimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 565-566; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, I, metin, s. 38-40; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 271; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 187-191; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 73-75.

⁴⁴Şerif İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâkâ* adlı eserinde Cürcâniye'den bir günlük mesafede olduğunu söylediği Bûrüzem bölgesinin, Berzem olması muhtemeldir. bk. Şerif İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâkâ fi İhtirâkı'l-Afâk*, II/II, fr. trc. Pierre-Amédée Jaubert, Paris 1840, s. 192.

⁴⁵Sibt İbnü'l-Cevzî, onun kalede ikamet eden Yusuf adında Hârezmlî bir adam olduğunu söyler (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 271). Ancak kaledeki görevi veya sıfatı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

⁴⁶"Sultan Alparslan, 465 (1072) yılı başında, beraberinde 200 binden fazla atlı olduğu halde, Ceyhun ırmağı (tarafına) gazaya çıktı. Ordu, Sultanın memleketlerine saldırıda bulunmuş olan Şemsü'l-Mülk Tegin b. Tamgaç'a karşı harekât için Safer ayının 20 sinden birkaç gün sonra Ceyhun ırmağını geçti. Sultanın askerleri, Hârezmlî Yusuf adında bir kale muhafızını yakaladılar; iki köle (asker) tarafından Sultanın oturduğu divanın yakınına dek getirildi. Sultan, dört kazık çaktırtıp Yusuf'un, bunlara iplerle bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yusuf, sultana: 'Ey korkak, benim gibi birisi böyle mi öldürülür?' dedi. Yusuf'un sözlerine son derecede öfkelenen ve onu öldürmek için içini hırs bürüten sultan, okunu ve yayını aldı ve onu tutan iki köleye: 'Onu bırakın' dedi. Bunun üzerine köleler Yusuf'u serbest bıraktılar. Alparslan, ona bir ok attı ise de isabet ettiremedi; halbuki sultanın attığı oklar, bundan başka asla isabetsiz olmamıştı. Bunu müteakip Yusuf, süratle sultanın üzerine yürüdü. Bir divan üzerinde oturmakta olan sultan, derhal yerinden kalkıp aşağı indi. Fakat Yusuf'un kendisine ulaştığı sırada ayağı takılıp yüzüstü yere düştü. Yusuf, derhal sultanın üzerine yumulup kuşağında bulunan bıçakla onu yaraladı. Ağır bir biçimde yaralanan sultan, çadırına götürüldü. Hizmetçilerden birisi, elindeki bir nacakla Yusuf'u öldürdü. Alparslan da dünyaya gözlerini kapadı" (İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, s. 36). Ayrıca bk. Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 120-121; Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 40-41; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 50-51; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 53-55; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 325; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 45-47; Nisâbüri, *Selçuknâme*, s. 22-23; İbnü'l-Verdî, *Teimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 566; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV/XII, nşr. Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut 1991, s. 106; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 270-272; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVI, s. 183-184; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 111-112. Sultan'ın yanında birçok devlet adamı ve asker bulunmasına rağmen Yusuf Hârizmi'nin Alparslan'a saldırması ve yaralayabilmesi şüphe uyandırmaktadır. Buna karşılık Ermeni tarihçiler Urfalı Mateos ve Vardan, Yusuf Hârizmi'nin Sultan'ın huzuruna çıktığını ve ondan af dilemek için ayaklarına kapandığını ve o sırada çizmelerinin içine sakladığı iki bıçakla Sultan'a saldırdığını zikretmektedir. Urfalı Mateos ve Vardan'ın nakilleri diğer müelliflere karşılaştırdığımız zaman akla daha yakın olduğu anlaşılmaktadır (*Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. Hrnt D.

Kasım 1072) vefat etti⁴⁷ ve Merv'de babasının mezarının yanına defnedildi.⁴⁸ Bu mana da bir şiir bile vardır:

Arslan'ın yücelikten göğe uzanan başını gördün mü?

Ama şimdi o baş Merv'e gömüldü

Sultan Melikşah

Künyesi Ebû'l-Feth, lakabı Celâlî'd-devle olan Sultan Melikşah b. Alparslan, 445 yılının Cemâziyelevvel ayında doğmuş (Ağustos/Eylül 1053), Esed, Şems ve Ras burcundadır. Yemen'den Çin'e kadar onun idaresi altında bulunan, adaletli ve insaflı biriydi. Avlanmayı severdi ve her avlandığında bunu sadaka olarak verirdi.⁴⁹ Horasan'da kardeşi Tekiş'in kendisine isyan etmesi üzerine padişah onun üzerine yürüdü. Bu durumda Sultan, Hoca ile birlikte Hz. İmam Rızâ türbesini ziyarete gitti. Türbeden çıktıklarında Hoca'ya ne dua ettin diye sordu; "*Senin onurunu ve yüceliğini istedim*" diye söyledi. Padişah, "*Ben bu duayı ettim: Eğer kardeşim Müslüman milleti için benden daha doğrusa o kazansın. Eğer ben doğrusam, bu tam bir rahmet ve adalet olsun*" dedi. En nihayetinde 467 (1074/1075)⁵⁰ yılında Tekiş ona mağlup oldu ve öldü.⁵¹ 471 (1078/1079) yılında Sultan, servet ve

Andreasyan, Ankara 2000, s. 145; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, trk. trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937, s. 180). Bu konuda bir diğer önemli husus Sultan Alparslan'ın bir Bâtınî tarafından öldürülebileceği meselesidir. İbnü'l-Kalânîsi, Zeylû Târîhi Dimaşk adlı eserinde Sultan'ın bir Bâtınî tarafından öldüğünü zikretmektedir (İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhi Dimaşk*, s. 106). Osman Turan da bu konu üzerinde durarak, Sultanın Bâtınîler tarafından bir suikasta kurban gittiğini söylemektedir (Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 190). Anonim Gürcü Kaynağı Matian Kartlis'de ise Sultanın ölümü daha farklı anlatılmaktadır. Kaynağımıza göre Sultan bir Türk tarafından çadırında öldürülmüş ve o bu kişi çadırın içerisinden kaçmayı başarmıştır. Ancak daha sonra Semerkant yakınlarında bir kale sığınmaya çalışırken yakalanıp öldürülmüştür (Anonim, *Matian Kartlis*, ing. trc. Dmitri Gamq'relidze vd., Tiflis 2014, s. 162). Fahrî-i Herevî, Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin adlı eserinde ise Sultan'ın ölümünü çok daha farklı anlatmaktadır. Nakil şöyledir: "Alparslan Amü nehrinin kenarında Çehâr Cüy vilâyetinde yıldızlar kadar kalabalık orduyla oturmuştu. Öğle vakti ordudaki bütün herkes boş vaktinde uykudaydılar ve Alparslan ileri gelen birkaç kişiyle nehrî seyrediyordu. Yüzen birinin geldiğini gördü. Rastlantı eseri su onu Alparslan'ın yanına sürüklemişti. O, Alparslan'ı görünce öfkelenmişti. Alparslan neler oluyor diye ona sorunca o cevap verdi. Doğrusu bana Hodâ Midâd derler. Seni öldürmek istiyorum. Alparslan bu söze karşı dalga geçerek beni nasıl öldüreceksin? diye sordu. Belinden bir bıçak çıkardı. Bedenini elmas gibi lime lime ederim. Bunun üzerine Alparslan geri çekilip eline ok ve yay aldı. Ben haddini bildirinceye kadar kimse ona bir şey yapmaya kalkışmasın diye yanındakilere emretti. Oku yaydan fırlattı. O da hayatının tehlikede olduğunu gördü ve Alparslan'ın canına kastetti ve oku atlatıp onu öldürdü" (Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, nşr. Hüsâmeddîn Râşîdî, Haydarâbâd 1347 hş., s. 14). Sultan Alparslan'ın ölümü hakkında toplu bilgi için bk. Muharrem Kesik, "Sultan Alp Arslan Nasıl Öldürüldü?", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 5, 2016, s. 95-115.

⁴⁷ Reşîdüddin, *Câmîu't-Tevarîh*, II/5, s. 42; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 45-47; İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhi Dimaşk*, s. 106; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 270-272; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 120.

⁴⁸ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 50; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, s. 36; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, V, s. 70-71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 140; Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXIX/II, nşr. Ahmet el-Arnaût vd., Beyrut 2000, s. 230. Urfalı Mateos, Sultan'ın Merend denilen bir yerde gömüldüğünü söylese de muhtemelen Merend ve Merv şehrini karıştırmıştır (*Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 146). İbnü'l-Ezrak el-Fârikî diğer müelliflerden farklı olarak Sultan'ın İsfahan'da defnedildiğini zikretmektedir (İbnü'l-Ezrak, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 197). Ramazan Şeşen, Sultan Alparslan'ın hayatı hakkında Arapça kaynaklar üzerinden yaptığı çalışmada onun kabrinin Merv'de olduğunu tespit etmektedir. bk. Şeşen, "Alparslan'ın Hayatı", s. 111.

⁴⁹ Ebu Tâhir-i Hâtûnî'nin günümüze ulaşmayan Şikârname adlı eserinden nakille Muhammed b. Ali er-Râvendî, Sultan Melikşah'ın av merakı ile ilgili şu bilgileri zikretmektedir: "Sultan oyun ve eğlencelerden avı severdi. Ebu Tâhir-i Hâtûnî yazısı ile onun Şikârname'sini gördüm. Orada sultanın bir günde yetmiş ahuyu okla vurduğu yazılmıştı. Onun avda adeti şöyle idi: Her vurduğu avda fakirlere bir mağrip dinarı verirdi..." (Muhammed b. Ali er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, C. I-II, trk. trc. Ahmed Ateş, Ankara: TTK Yayınları, 2020, s. 128-129).

⁵⁰ Tekiş'in Melikşah'a karşı ilk isyanı 473 yılındayken (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 76; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 139) ikinci isyanı ise 477 yılındadır (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 88). Dolayısıyla müellifin burada zikrettiği tarih yanlıştır. Krş. Abdülkerim Özeydin, "Melikşah", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 55.

⁵¹ Sultan Melikşah döneminde kendisine karşı birçok isyan meydana gelmiştir. Bunlardan biri de kardeşi Tekiş'in isyanlarıdır. Sultan Melikşah tahta çıktığı zaman Tekiş, Belh ve Toharistan bölgesinin yöneticiliğini yapıyordu. Sultan Melikşah ordusunu teftiş ettiği sırada Türk askeri kılığına girmiş 7 bine yakın Ermeni askerini fark etti ve ordudan atılmalarını emretti. Bu 7 bin kişilik Ermeni grubu Sultan'dan intikam almak duygusu ile Tekiş'in yanına varıp onu isyana teşvik ettiler. Ordudan ihraç edilen bu Ermeni grubunun da kendisine katılması ile güçlenen Tekiş, Mervi Rûd, Şahcan ve Tirmiz gibi şehirlere girerek buralara hâkim oldu. Tekiş'in kendisine isyan ettiği haberini alan Sultan hızlıca Nişabur bölgesine geldi. Bu sıralarda Nişabur'a hareket etmek isteyen Tekiş Sultan'ın oraya geldiğini duyunca Tirmiz bölgesine çekilerek savunmaya geçti. Tirmiz'i kuşatan Sultan, kardeşi Tekiş'ten teslim olmasını istedi. Tekiş daha fazla dayanamayacağını anlayarak, Sultan'ın huzuruna çıkarak af diledi. Sultan merhametli davranarak onu affetti. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 76; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 63; Ahmed bin

mülkiyet işlerinin idaresini Hoca Nizâmü'l-Mülk'e emanet etti. Hasan Sabbâh'ın⁵² müridi Ebû Tâhir Avânî, 485 yılının Ramazan (Ekim/Kasım 1092) gecesi Nihâvend'de⁵³ Hoca'yı öldürdü⁵⁴ (Hoca'nın doğum tarihi: 410 (1019/1020) yılı, terazi burcu). Sultan, aynı yılın Şevval ayının 11. gecesi (14 Kasım 1092) Bağdat'ta vefat etti.⁵⁵ Beyhakî'ye⁵⁶ göre hadimlerin biri onu zehirledi.⁵⁷ Şair Heravî olayı anlatırken şöyle diyor:

Dörtlü

Bu dünyada Sultan olan gitti

Ve gökyüzü onun gururunun ve görkeminin farkındaydı

Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 139; Münecimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, metin, s. 44-45; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 114. Aradan uzun bir zaman geçmemişti ki Sultan Musul'da iken Tekiş tekrardan isyan etti. Tekiş yanındaki adamları ile beraber Mervi Rûd ve Mervi Şahcân gibi şehirleri zapt ettikten sonra yönünü Serahs bölgesine çevirdi. Serahs'ın başında Mesut bin Yâhız et-Türkmanî adında bir komutan bulunmakta idi. Uzun bir süre şehri savunan Türkmanî, zayıf düştüğü bir sırada Nizâmülmülk Nîşâbur'da bulunan adamları, Türkmanî'ye bir mektup yazarak, dayanmasını, ordunun kendisine desteğe geldiğini söyledi. Türkmanî ise akıllı bir hamle ile kendi adamına bu mektubu verdi ve Tekiş'e yakalanmasını emretti. Tekiş, Türkmanî'nin bu adamını yakaladı ve cebindeki mektubu alarak okudu. Mektubu okuduktan sonra Merv bölgesine doğru hareket ettiyse de halk direnerek ona engel oldu. Bunun üzerine Tekiş adamları ile Venec kalesine sığındı. Türkmanî ve isyanı durdurmak için gelen Selçuk ordusunun öncü birliklerinden Emir Bozan ve Porsuk, Tekiş'in peşine takıldılar. Nihayet Tekiş, sığınmış olduğu Venec kalesinden zorla indirildi ve 477 (2 Ekim 1085) yılında gözlerine mil çekilerek Dâmegân'daki Fîruzkuh kalesine gönderildi ve o kalede öldü. bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 88-89; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 64; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 71; Münecimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, metin, s. 49-50; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I, s. 144-149; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 64; Özeydin, "Melikşah", 55.

⁵² Nizârî-İsmâîlî Devleti'nin kurucusudur. Hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbâh", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 347-350; Laurence Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler", trk. trc. Süleyman Tülücü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26, 2006, s. 213-240.

⁵³ İran'ın batısında Hemedan şehrinin 60 km. kadar güneyinde Gâmâsâb (Gâmesiyâb) suyunun bir kolu üzerinde denizden 1790 m. yüksekte kurulmuş tarihi şehirdir. Geniş bilgi için bk. İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 98-99.

⁵⁴ Nizâmülmülk'ün ölümü hakkında bk. Reşidüddin, *Camîu't-Tevârih*, II/5, s. 50; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 137-139; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhi Dimaşk*, s. 121; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 15-16; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 298; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 62; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 66-71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 305-306; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 22; İbrahim Kafesoğlu, "Nizâm-ül-Mülk", *İA*, C. IX, İstanbul 1964, s. 333; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 216; Abdülkerim Özeydin, "Nizâmülmülk", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 195. Son yıllarda Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah arasında ciddi bir gerginlik yaşanmıştı. Bundan dolayı halk, Nizâmülmülk'ü Sultan Melikşah'ın öldürttüğünü düşünüyordu. Ancak Sultan Melikşah'ın bu olayla hiçbir ilgisinin olmadığını, asıl suçlu kişinin Selçuklu devlet adamlarından Tâcülmülk olduğunu İbnü'l-Adîm eserinde şu şekilde zikretmiştir: "9 Ramazan 485 (13 Ekim 1092)'de Bağdat'ta ihtiyarlık ve zayıflığı nedeniyle mahaffede taşındığı sırada, bir Bâtîni, Hâce-i Buzurg'un üzerine atılıp onu yaraladı. Nizâmülmülk, Bağdat'taki evine götürüldü. Bunun üzerine sultan Melikşah, onu kaybetmesi dolayısıyla, üzüntüsünü bildirmek için yanına geldiği zaman, Hâce ona: 'Ey alemin sultanı, babanın ve senin devletinde yaşlandım. Bana biraz zaman verseydin. Çünkü ömrümden ancak az bir zaman kaldı ya da beni vezirlikten uzaklaştırsaydın da bana böyle yapılmasını emretmeseydin' dedi. Bunun üzerine sultan, boynuna asarak taşıdığı bir Kur'anı çıkarıp, bu işten haberdar olmadığı ve böyle bir emir vermediği hususunda ant içti ve 'Ben, bu işe nasıl razı olup reva görürüm. Oysaki sen, benim devletimin bereketisin ve babam yerindesin' dedi. Bu işte suçlanan kimse, Hazine mütevellisi Tâcülmülk Ebû'l-Ganâim idi" (İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, s. 88-89). İbnü'l-Kalânîsî, Sultan Melikşah'ın Nizâmülmülk'ün ölümüne çok üzüldüğünü zikretmektedir (İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhi Dimaşk*, s. 121).

⁵⁵ İbnü'l-Esir, Sultan Melikşah'ın ölüm sebebinin şu şekilde ifade etmektedir: "Hastalığının sebebi şu idi: Sultan av eti yiyip hummaya yakalandı ve kan aldırdı. Fakat yeteri kadar kan alınamadı ve hastalığı ağırlaştı. Hastalığı ateşli humma idi" (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 142). Bündârî, İbn Hallikân, İbnü'l-Kalânîsî, Hüseyinî, Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah ve Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvîni'de Sultan'ın hastalıktan vefat ettiğini söylemektedirler (Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 70; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, s. 288; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhi Dimaşk*, s. 121; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 71; Münecimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, metin, s. 58; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 439). İbn Kesîr, Ahmed bin Mahmûd ve Niğdeli Kadî Ahmed, Sultan'ın hastalıktan öldüğünü söylemeleri yanı sıra zehirlendiği iddiasını da eklemektedirler (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 143; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 29; Niğdeli Kadî Ahmed, *el-Veledü's-Şefîk*, II, s. 354). Krş. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, MEB Yayınları, İstanbul 1973, s. 188-190; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 217-218; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 133-136; Özeydin, "Nizâmülmülk", s. 195.

⁵⁶ Bu kişi İbn Funduk adıyla da bilinen Ali b. Zeyd el-Beyhakî'dir. bk. Abdülkerim Özeydin, "Ali b. Zeyd el-Beyhakî", *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 62-63.

⁵⁷ Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 76, 274. Urfalı Mateos, Ebû'l-Ferec ve Anna Komnena, Sultanın zehirlenerek öldüğünü de zikretmektedirler (Urfalı Mateos *Vekayinâmesi*, s. 178; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 334; Anna Komnena, *Alexiad*, trk. trc. B. Umar, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1996, s. 204). Sultan Melikşah'ın ölümü hakkında bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde*, s. 188-190; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 217-218; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 133-136; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VII, İstanbul 1992, s. 140-143.

Bu sofrada kendisine Sadr-i Cihan da eşlik etti

İkisinin de bu dünyadan göçmesi ani oldu

Güzel bir yüzü, uzun boyu, geniş omuzları, güçlü kolları ve yuvarlak sakalı vardı. Yüzü kırmızı ve beyazdı. Gözlerini adet üzerine yarı kapalı tutardı. Silah kullanmaya iyi derecede hâkimdi. Binicilik ve atışta akıllı ve çevikti.

Sultan Mahmûd

Lakabı Nâsıreddin olan Sultan Mahmûd b. Melikşah, 480 (1087/1088) yılında doğmuştur.⁵⁸ Sultan (Melikşah'tan) sonra annesi Türkan (Terken) Hatun'un⁵⁹ nüfuzu yüksek olduğundan, Abbâsî (Halifesi) Muktedî, onun (Mahmûd) saltanatını kabul edinceye kadar (Terken Hatun) çok miktarda servet harcadı.⁶⁰ Şevval ayının 22'si cuma günü (22 Kasım 1092) Bağdat'ta ve Haremeyni's-Şerîfeyn'de (Mekke ve Medine) onun adına hutbe okundu.⁶¹ En nihayetinde 488 (1095) yılında İsfahan'da çiçek hastalığına yakalanıp vefat etti.⁶²

Sultan Berkyaruk Rukneddîn

Rukneddîn Sultan Berkyaruk⁶³ Rukneddîn Ebu Muzaffer, Hoca Nizâmü'l-Mülk'ün kölelerinin yardımıyla İsfahan'dan oraya giderek tahta oturdu.⁶⁴ Ancak amcaları, kardeşleri ve dayıları ona karşı çıktı. Kendisi ile kardeşi Muhammed (Tapar) arasında her zaman bir savaş vardı ki genellikle o

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 159; Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, metin, s. 62.

⁵⁹ Kaynaklarda Celâliye Hatun'un ismiyle de zikredilmektedir (Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, III/II, nşr. Sâmî ed-Dehân, Dimaşk 1968, s. 118). Muhtemelen Melikşah'ın "Celâlüddeve ve'd-din" lakabına nispeten bu isim kullanılmıştır. Krş. Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 510

⁶⁰ Terken Hatun, beş yaşındaki oğlu Muhammed'i tahta çıkarmaya çalışırken devlete zarar verecek birçok işe kalkışmıştır. Bunlardan en önemlisi Sultan'ın diğer oğullarının saltanat tahtında hak iddia etmelerini önlemek ve zaman kazanmak için Melikşah'ın ölümünü gizlemesidir. Hatta bu hususta İbnü'l-Esîr şöyle bir ifade kullanmıştır: "Melikşah gibi, kimsenin cenaze namazını kılmadığı ve hiç kimsenin yüzüne gözüne vurarak ağlamadığı bir Sultan daha duyulmamıştır" (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 142). Terken Hatun'un oğlunu tahta çıkarmak için her yolun mubah sayarak kalkıştığı işlerden biri de devletin hazinesini boşaltmak olmuştur. O, bölge emirlerini kendi yanına çekebilmek adına kaynaklarda milyonlar şeklinde ifade edilen bir para dağıtmıştır (Fahreddin er-Râzî, *Câmi'u'l-Ulûm*, nşr. Seyyid Ali Âl-i Dâvud, Tahran 2003, s. 181). Terken Hatun'un oğlu Mahmûd'u sultan yapma mücadelesi hakkında geniş bilgi için bk. Bezer, "Terken Hatun", s. 510; Nurullah Yazar, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmûd'u Sultan Yapma Çabaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(20), 2011, s. 211-219.

⁶¹ Terken Hatun, oğlunun saltanatını meşrulaştırmak adına Abbâsî Halifesi el-Muktedî Billâh'a giderek hutbelerde onun adının okunmasını istedi. Halife el-Muktedî, "Senin oğlun çocuktur, padişahlığa yaraşmaz" diyerek oğlunun adına hutbe okunmasını reddetti. Ancak Terken Hatun yine bir hileye başvurarak Halifeyi tehdit etti (Nisâbü'rî, *Selcûknâme*, s. 35-36). Tehditlere daha fazla dayanamayan Halife, başta el-Gazzâlî olmak üzere dönemin ilim adamlarının karşı çıkmasına rağmen bir takım şartlar karşılığında "Nâsirü'd-dünyâ ve'd-dîn" lakabıyla Muhammed adına hutbe okudu (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 148-149; Nisâbü'rî, *Selcûknâme*, s. 36; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 334). Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 225-226; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri*, s. 66.

⁶² Nisâbü'rî, *Selcûknâme*, s. 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 159; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 142; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 148. Krş. Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 514-516; Bezer, "Terken Hatun", s. 510.

⁶³ Ebû'l-Ferec, bu ismi "Türkyaruk" şeklinde nakletmektedir. bk. Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, I, s. 334.

⁶⁴ Berkayaruk bu sıralarda babasının ölümünden habersiz bir şekilde İsfahan'da bulunuyordu. Melikşah'ın ölümü üzerine Terken Hatun çevredeki güçlü emirlere paralar dağıtarak onları arkasına aldı. Bu emirlerden biri de Musul Emîri Kıvâmüddevele Kürboğa idi (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 142-143; Ahmed bin Mahmûd, *Selcûknâme*, II, s. 30; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 440). Kıvâmüddevele Kürboğa Terken Hatun'un emriyle İsfahan'a giderek Berkyaruk'u tutuklamış ve hapse atmıştır (Müneccimbaşı, *Camîu'd-Düvel*, I, metin, s. 62). Ancak kısa bir süre sonra Nizâmülmülk'ün adamları Sultan'ın ölüm haberini alınca vezire ait silah depolarını yağmalayıp isyan ettiler. İsyancı grup bir süre sonra İsfahan'ı şehrinin ele geçirip Berkyaruk'u kurtardılar. Daha sonra Berkyaruk, isyancı grup tarafından İsfahan'da adına hutbe okutularak sultan ilan edildi (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 146). İbnü'l-Cevzi'ye göre Berkyaruk adına hutbe Rey şehrinde okunmuştur (İbnü'l-Cevzi/Sevim, *el-Muntazam*, s. 76).

kazanıyordu.⁶⁵ Bağdat'tan Burûcird'e⁶⁶ yaptığı yolculuk sırasında 498 senesinin Rebiülâhir ayının ikinci Perşembe'sinde (29 Aralık 1104), basur hastalığı nedeniyle hayatını kaybetti.⁶⁷ 464 yılının Muharrem (Eylül/Ekim 1071)⁶⁸ ayında İsfahan'da doğmuş olup, güzel bir yüze, uzun boya, geniş kaşlara ve birbirine bağlı bıyıklara sahipti.

Sultan Muhammed (Tapar)

Sultan Muhammed Ebû Şucâüddin kardeşi Melikşah'ın ardından, Berkyaruk'un oğlunu görevden aldı ve bağımsız bir Şah oldu.⁶⁹ 474 yılının Şaban (Ocak/Şubat 1082) ayında Kova, Güneş, Satürn ve Mars burçlarında doğmuş⁷⁰ ve 511 yılı Zilhicce ayının 24'ü (18 Nisan 1118) Perşembe günü vefat etmiştir.⁷¹ Uzun boyluydu ve uzun kaşları vardı. Yüzü hafif sarıydı, kalın ve uzun siyah sakalı vardı.

Sultan Sencer

Sultan Sencer b. Melik Şah'ın (ünvanı) Ebu'l-Hâris Mu'azuddin Ahmed'dir. 25 Recep 479 (5 Kasım 1068) yılı Cuma günü doğmuştur.⁷² Şam'ın Sincar kentinde Hâton Sunguriye olarak adlandırılan

⁶⁵ Sultan Berkyaruk, saltanatı boyunca birçok isyan ile karşı karşıya kalmıştır. Sultan Berkyaruk'a karşı kardeşleri Muhammed Tapar ve Sencer, dayısı Azerbaycan Meliki İsmâil b. Yâkûfî, Suriye meliki olan amcası Tâcüddevle Tutuş, bir diğer amcası Arslan Argun, Çağrı Bey'in torunlarından Emîr-i emîran Muhammed b. Süleyman, Selçuklu ordu kumandanlarından Emir Üner, Emir Kodan ve Emir Yaruktaş, isyan etmişlerdir. Sultan Berkyaruk bu isyanları bastırmayı başararak nispeten de olsa bir istikrar yakalamayı başarsa da kardeşi Muhammed Tapar ile olan mücadeleleri yüzünden devlet gerileme sürecine girmiştir. Sultan Berkyaruk dönemi isyanları hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, Bilge Yayınları, İstanbul 2021, s. 25-80; a.mlf., "Berkyaruk", s. 514-516; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, Ankara: ISAM Yayınları, 2021, s. 197-212.

⁶⁶ İran'ın batısında kalan şehirdir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, I, s. 404.

⁶⁷ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 260; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 78; Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 66; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II/I, nşr. Hasan İsmâil Merve ve Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1999, s. 435; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 90; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, s. 533; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 444. Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 230; Merçil, "Büyük Selçuklular", s. 153. K. V. Zetterstéen, "Berkyaruk", *IA*, C. II, İstanbul 1979, s. 558; Özaydın, "Berkyaruk", s. 514-516.

⁶⁸ Hüseyinî, Reşîdüddin Fazlullâh, İbn Hallikân ve Râvendî, Sultan Berkyaruk'un ölüm tarihini Gaffârî'nin aksine 474 (1081/1082) yılı olarak vermektedirler (Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 78; Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 66; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, s. 268; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 138). İbnü'l-Esîr, Sultan'ın doğumunu 471 (1078/1079) olarak zikretse de onun 498 (1104/1105) yılında 25 yaşında vefat ettiğini söyleyerek hataya düşmektedir. İbnü'l-Esîr'in verdiği ölüm yaşı, ölüm tarihi ve doğum tarihine bakılırsa Sultan vefat ettiğinde yaşının 27 olması gerekir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 72, 261). Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah 471 (1078/1079) tarihini vermekle beraber, muhtemelen Gaffârî'nin eserine atf yaparak 464 (1071/1072) yılını da kaydetmekten geri durmamıştır (Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel*, I, metin, s. 82). Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 230; Özaydın, "Berkyaruk", s. 514-516.

⁶⁹ Sultan Berkyaruk ölmeden önce oğlu Melikşah'ı velayet, Emîr Ayaz'ı ise ona atabeg tayin etmişti. Melikşah, saltanatını meşrulaştırmak adına atabegi Emîr Ayaz ile birlikte Bağdat'a giderek Halife Müstazhir-Billâh'tan adına hutbe okunmasını istedi. Bunun üzerine Halife "Celâlüddeve" lakabıyla onu sultan ilân etti. Bu sıralarda Musul'u kuşatma altına almaya çalışan Muhammed Tapar, kardeşinin ölüm haberinin alınca Bağdat'a doğru hareket etti ve 498 (1105) yılında şehre girdi. Şehrin batı yakasında hutbe Muhammed Tapar, doğusunda Melikşah adına okunmaktaydı. İki tarafta savaş hazırlıklarına başlarken devletin ileri gelenleri Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkarak atabeg Emîr Ayaz ve Melikşah adına af dilediler. Böylece Selçuklu Devleti'nin yeni hükümdarı Muhammed Tapar oldu bk. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 90; Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II, s. 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 262; Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, VI/I, nşr. İbrâhim ez-Zeybek, Beyrut 1997, s. 107; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 39-43; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 230-231; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, C. XXX, Ankara 2020, s. 576.

⁷⁰ Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, 78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 367; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, XVI/V, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, Kahire 1935, s. 214; Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, I, 107; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, II, s. 40. Krş. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 11; a.mlf., "Muhammed Tapar", s. 576.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 367; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 447; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, s. 214; Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, I, 107; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, II, s. 39; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 42; İbnü'l-Kalânîsî, *Târihi Dimaşk*, s. 198. Krş. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 149-150; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 210, 233.

⁷² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's*, s. 124; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 81; Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 146; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 185. Buna mukabil İbnü'l-Verdî ve Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Sencer'in doğum tarihini 477 olarak verir (İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 575; Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel*, I, metin, s. 110). Krş. Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2009, s. 507.

Sultan Muhammed'in annesinden doğduğu için bu isimle anılmıştır.⁷³ Çok adil, dindar bir insandı ve uzun ömrü vardı, ayrıca düşmanlarıyla birçok büyük savaşlar yaptı ve çoğunu kazandı.

- 1- 491 Rebiülâhir (Mart/Nisan 1098) ayında kuzenlerinden Belh valisi Dolatşah (Devletşah) ile.⁷⁴
- 2- 11 Şaban 493'te (21 Haziran 1100) kardeşi Berkyaruk ile Türkan Ovası'nda.⁷⁵
- 3- 495 Şaban (Mayıs/Haziran 1102) ayında Kadır Han ile Tirmiz'de.⁷⁶
- 4- 22 Şevval 511'de (16 Şubat 1118) Arslan Şah Gaznevî ile Gazne (yakınlarındaki) Şahâbad'da.⁷⁷
- 5- 513 (1119/1120) yılında yeğeni Sultan Mahmûd ile Save bölgesinde.⁷⁸
- 6- 524 (1129/1130) yılında Semerkant valisi Muhammed Han ile savaşıp o bölgeyi fethetmiştir.⁷⁹
- 7- 4 Recep 526'da (21 Mayıs 1132) yeğeni Sultan Mesud ile Dinever yakınlarında.⁸⁰
- 8- 4 Rebiülevvel 533'te (9 Kasım 1138) Atsız Hârizmşah'la Hezâresb'te.⁸¹
- 9- 544 (1149/1150) yılında Alâû'd-devle Cihânsûz ile Obe yakınlarında.⁸²

Ancak (iki savaşta) 536 (1141/1142) yılında Semerkant yakınlarında Gürhan Savaşı'nda⁸³ mağlup oldu ve çok sayıda Müslüman öldürüldü.⁸⁴ Diğeri ise 548 yılının Muharrem (Mart/Nisan 1153) ayında yaşanan Oğuz savaşıydı. Sultan bu savaşta tutuklanmış ve başarısızlığı öyle bir boyuta ulaşmıştı ki insanlar hayatta kalmak için mezbahanları alıp ava çıkmak zorunda kalmışlar. Avında bir kısmını yiyip geri kalanı ile bir süre yetinmek mecburiyetindeymişler.⁸⁵ Bu savaşta Horasan bölgesinin büyük bir kısmı harabe oldu. Sultan en sonunda serbest kalmasına rağmen⁸⁶ fazla yaşamadı ve 24 Rebîyülevvel 552 Pazartesi (6 Mayıs 1157) günü akşam vakti vefat etti ve Merv'de defnedildi.⁸⁷ Tarihte şöyle anılmış:

⁷³ İbnü'l-Esîr, Cûzcânî, İbnü'l-Verdî ve İbn Hallikân, Gaffârî'ye nazaran Sencer'in isminin annesinden değil doğduğu şehir Sincar'dan aldığını söylerler (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 146; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 257; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 575; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, II, s. 428). İbnü'l-Verdî, Sencer'in doğduğunda ilk Ahmed ismini aldığını ancak daha sonra Sincar şehrinde doğduğu için, zamanla Sencer olarak anıldığını zikretmiştir (İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, I, s. 575). Sencer adı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Cihan Piyadeoğlu, "Sencer/Sancar Adı Üzerine Bir Görüş", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 60, 2023, s. 25-34.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 190;

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 202; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 20-21; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 229-231; Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, s. 184-187.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 240.

⁷⁷ Özeydin, "Sencer", s. 508.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 385-389; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 448; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 35; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 43-45; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, s. 18.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 465-466; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 45; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 448-449; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 47-48.

⁸⁰ Nisâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 54; Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih*, II/5, s. 110; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 47; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 365.

⁸¹ Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, III/II, nşr. Mirzâ M. Kazvîni, Leiden-London 1916, s. 5.

⁸² Nisâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 60.

⁸³ Katvân Savaşı olarak bilinmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 57). Müellifin Gürhan Savaşı demesinin muhtemelen sebebi Karahıtay kumandanı Yehlü Taşı'nın Gürhan adıyla da bilinmesinden kaynaklanmaktadır.

⁸⁴ Karahıtay Devleti hükümdarı Yehlü Taşı (Gürhan) ve Sultan Sencer arasında gerçekleşen savaşta Sultan Sencer 30 bin kayıp vererek ağır bir yenilgi almıştır. 30 bin kişi kaybetmesinin yanı sıra eşi Terken Hatun ve önde gelen emirleri de esir düşmüştür. Katvân savaşı mağlubiyeti Büyük Selçuklu Devleti yıkılma sürecine götürdüğü gibi İslam dünyasının siyasi, içtimaî ve iktisadî buhranlara sürüklenmesine de yol açmıştır. Katvân savaşı hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 53-57; Nisâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 54-59; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, II, s. 69; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, s. 37-38; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 376; Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, metin, s. 55; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 48-52; Mehmet A. Köymen, "Sencer", *İA*, C. X, İstanbul 1979, s. 486-493; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 242-244; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 218-219.

⁸⁵ Büyük Selçuklu Devleti göçebe Oğuzlara karşı giriştiği bu savaşta ağır bir yenilgi alarak yıkılma sürecine girmiştir. Sultan Sencer'i mağlup ve esir eden Oğuzlar, üç gün boyunca başta Merv ve Nişâbur olmak üzere Horâsan'ı belli başlı vilayetlerini yağmaladılar. Oğuzlar şehirleri yağma etmekle kalmayarak birçok insanı da katletmiştir. Oğuz isyanı hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 116-121; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 76-80; Mehmet A. Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *DTCF Dergisi*, 5(2-3), 1947, s. 159-173; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2007, s. 1-40; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 280-286.

⁸⁶ Emir Kumac'ın torunu Müeyyed Ay-aba, muhafızlarına sultan adına büyük ihسانlar vaat etmek suretiyle Ramazan 551 (Ekim 1156) tarihinde Sencer'i kaçırmayı başarmıştır (Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 284).

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 146; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 452; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 237; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, II, s. 81; İbnü'l-Verdî Sultan Sencer'in dizanteri yüzünden öldüğünü söyler (İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtaşar*, II, s. 92).

*Melik bahçesinde sedir ağacı kadar uzanan ahlaki olan Cihangir Sencer,
Merv'e gittiğinde orada kaldı, Merv Şâhına ölüm yılını sor*

Esmer ve sivilceliydi,⁸⁸ sakalı orta uzunlukta ve genişlikte, geniş omuzlu ve orta boyluydu. Hatta onun ayrılışından birkaç yıl sonra bile Horâsan'ın bazı şehirlerinde onun adına hutbe okunuyordu⁸⁹ ve ifadesi şuydu:

Allâhumme agfir li-s-sultan al-said al-Mübarak alâ al-müslimin Sencer

SONUÇ

Târîh-i Cihân-ârâ Türk-İslam devletleri çalışmalarında başvurulacak önemli kaynaklardan biridir. Eser Ahmed b. Muhammed-i Gaffârî-i Kazvîni tarafından Farsça kaleme alınmış muhtasar umumi bir tarih kitabıdır. Eserin ikinci nüshası genel olarak Türk-İslam devletlerine ayrılmıştır. Eserin kronolojiye sadık kalınarak kaleme alınması ve zikrettiği devletlerin kendi aralarındaki akrabalık ilişkilerine de dikkat çekmesi olması eserin değerini artırmıştır. Eser, Selçuklular tarihi açısından geç dönem kaynaklarından biri olmasına rağmen bu özellikleri sayesinde Selçuklu tarihi çalışmalarında başvurulacak önemli eserlerden biri olmuştur.

Eserde Selçuklular dört başlık altında ele alınarak her Sultanın döneminde meydana gelmiş önemli olayları çok fazla detaya inilmeden zikredilmiştir. Eserde sultanların askerî-siyasi faaliyetleri ve ölüm yılları için verilen tarihlerin sağlam olması, diğer kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir. Eser sadece sultanların askerî ve siyasi faaliyetleri değil ahlakî yönleri, fiziksel görünüşleri ve nerede nasıl öldükleri hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Müellifin sadece Büyük Selçuklularla kalmayarak Selçuklu tarihi ile ilgili bilgiler veren diğer müelliflerden farklı olarak, Türkiye Selçukluları, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları ve özellikle Kirman Selçuklularından da bahsetmiş olması esere ayrıcalık kazandırmıştır.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.
- Agacanov, Sergey G. *Oğuzlar*, çev. E. N. Nefef ve A. Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.
- Agacanov, Sergey G. *Selçuklular*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.
- Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXXIII/XXVI, nşr. Mustafa Favaz ve Hikmet Favaz, Beyrut 2004.
- Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.
- Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, III/I, nşr. Mirzâ M. Kazvîn, Leiden-London 1916.
- Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938.
- Alican, Mustafa, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 29, 2014, 237-259.
- Alper, Ömer Mahir, "İbn Sînâ", *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, 319-322.
- Anna Komnena, *Alexiad*, trk. trc. B. Umar, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1996.
- Anonim, *Târîh-i Âl-i Selcûk der Ânâtülî*, nşr. Nâdire Celâlî, Tahran 1378 hş.

⁸⁸ Zekeriyâ Kazvîni'nin nakline göre Sultan Sencer, çocukluğunda çok güzel bir yüze sahipmiş (Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, nşr. Dâru Sâdir, Beyrut 1960, s. 415). Ancak ilerleyen yaşlarında geçirdiği bir çiçek hastalığı sebebiyle yüzünde kalıcı izler kalmıştır.

⁸⁹ Nisâbüri, *Selcûknâme*, s. 56.

- Anonim, *Matian Kartlis*, ing. trc. Dmitri Gamq'relidze vd., Tiflis 2014.
- Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, nşr. ve trk. trc. Ali Sevim, Ankara 2006.
- Bezer, Gülay Ögün, "Terken Hatun", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 510.
- Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889.
- Cahen, Claude "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, 1972, 77-100.
- Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, VI/I, nşr. İbrâhim ez-Zeybek, Beyrut 1977.
- Ebü'l-Ferec (İbnü'l-İbrî), *Ebü'l-Ferec Tarihi*, trk. trc. Ö. R. Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1945.
- Ebü'l-Abbâs el-Karamanî, *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-uvel'fi't-Tarih*, III/II, nşr. Ahmet Hatî ve Fahmi Sâad, Beyrut 1992.
- Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, trk. trc. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, II/I, nşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.
- Ebü'l-Velid İbnü'ş-Şihne, *Ravzatü'l-Menâzir fi Ahbâri'l-Evâil ve'l-Evâhir*, nşr. Seyyid Muhammed Mühennâ, Beyrut 1997.
- Ebü'l-Mekârim el-Mekîn, *el-Mecmû'u'l-Mübârek*, nşr. Thomas Erpenius, Leiden 1625.
- Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, *Târîh-i Efal yâ Bedâyi'u'l-Ezmân fi Vekâyi'i Kirmân*, nşr. Mehdi Beyânî, Tahran 1326 hş.
- Eyice, Semavi, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, Ankara: TTK Yayınları, 1971.
- Fahreddin er-Râzî, *Câmi'u'l-Ulûm*, nşr. Seyyid Ali Âl-i Dâvud, Tahran 2003.
- Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, nşr. Hüsâmeddîn Râşidî, Haydarâbâd 1347 hş.
- Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II/II, nşr. Seyyid Mahmûd Horasânî, Meşhed 1341 hş.
- Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, haz. Ziya Şükün, İstanbul: MEB Yayınları, 1944.
- Göksu, Erkan, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri", *Turkish Studies*, 5(2), 2010, 986-1011.
- Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. Ahmet el-Arnaût vd., Beyrut 2000.
- Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyin Nevai, Tahran 1387 hş.
- Hândmîr, *Düstürü'l-Vüzerâ*, nşr. Saîd-i Nefîsî, Tahran 1317 hş.
- Hândmîr, *Habîbü's-Siyer Fi Ahbâri Efrâdi'l Beşer*, IV/II, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1380 hş.
- Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-Tevârîh-i Hasenî (Târîh-i Selcûkiyan)*, nşr. Bülent Özkuzugüdenli, Tahran 1399 hş.
- Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-Selef der Tevârîh-i Hulefâ ve Vüzerâ-yı İşân*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1313 hş.

- Huart, Cl. "Gaffârî", *İA*, C. IV, İstanbul 1979, 706.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, XXVII/XXVI, nşr. Kâmil Salmân al-Jubûri ve Mahdi al-Naim, Beyrut 2010.
- İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, VIII/V, nşr. Süheyl Zekkar, Beyrut 2000.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VIII/V, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1977.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV/XII, nşr. Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut 1991.
- İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, XVI/V, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-Mısrıyye, Kahire 1935.
- İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, IX/VI, nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Wiesbaden-Kahire 1961.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, XVIII/XVI, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1995.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1851-1876.
- İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, nşr. Bedevî Abdüllatif Avad, Kahire 1959.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, X/V, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1989.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, nşr. Henry F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî, Beyrut 1970.
- Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i Cihân-ârâ*, nşr. Hasan-ı Nerâkî, Tahran 1342 hş.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, 1958, 117-130.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Nizâm-ül-Mülk", *İA*, C. IX, İstanbul 1964, 329-333.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1972.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: MEB Yayınları, 1973.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Malazgirt", *İA*, C. VII, İstanbul 1979, 242-248.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, 526-530.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklular Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, III/II, nşr. Sâmi ed-Dehhân, Dimaşk 1968.
- Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, nşr. Ali Sevim, Ankara 2011.
- Kerimüddin Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1940.
- Kesik, Muharrem, "Sultan Alp Arslan Nasıl Öldürüldü?", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 5, 2016, 95-115.
- Köprülü, Mehmed F. "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, 7(27), 1943, 379-521.

- Köymen, Mehmet A. “Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, *DTCF Dergisi*, 5(2-3), 1947, 159-173.
- Köymen, Mehmet A. *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: MEB Yayınları, 1976.
- Köymen, Mehmet A. “Sencer”, *İA*, C. X, İstanbul 1979, 486-493.
- Köymen, Mehmet A. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Köymen, Mehmet A. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, Ankara: TTK Yayınları, 2010.
- Lockhart, Laurence, “Hasan-ı Sabbâh ve Haşîşîler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26, 2006, 210-240.
- Merçil, Erdoğan, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VII, İstanbul 1992.
- Merçil, Erdoğan, “Gazneliler”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, 480-484.
- Merçil, Erdoğan, “Arslan b. Selçuk”, *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1978, 174-175.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, II/I, nşr. Abdülhay Habîbî-i Kandeherî, Quetta 1949.
- Muhammed b. Ali Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, London 1921; a.e.: *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, C. I-II, trk. trc. Ahmed Ateş, Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, VII/IV, nşr. Abbas Pervîz, Tahran 1338 hş.
- Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, nşr. Karl Süsseim, Leiden 1909.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-Düvel*, II/I, nşr. ve trk. trc. Ali Öngül, İstanbul 2017.
- Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, trk. trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937.
- Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, nşr. Charles Schefer, Paris 1892.
- Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, II/II, nşr. ve trk. trc. Ali Ertuğrul, Ankara 2015.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, “Arslan b. Selçuk”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, 402-403.
- Özaydın, Abdülkerim, “Ali b. Zeyd el-Beyhakî”, *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, 62-63.
- Özaydın, Abdülkerim, “Berkyaruk”, *DİA*, C. V, İstanbul 1992, 514-516.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hasan Sabbâh”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, 347-350.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-İbrî”, *DİA*, C. XXI, İstanbul 2000, 92-94.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kündürî”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, 554-555.
- Özaydın, Abdülkerim, “Melikşah”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, 54-57.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmülmülk”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, 194-196.
- Özaydın, Abdülkerim, “Selçuk Bey”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, 364-365.

- Özaydın, Abdülkerim, “Sencer”, *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2009, 507-511.
- Özaydın, Abdülkerim, “Muhammed Tapar”, *DİA*, C. XXX, Ankara 2020, 576-578.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021.
- Özgüdenli, Osman G. “Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey’in Ölüm Tarihi Meselesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(35), 2004, 155-170.
- Özgüdenli, Osman G. *Selçuklular*, Ankara: ISAM Yayınları, 2021.
- Piyadeoğlu, Cihan “Sencer/Sancar Adı Üzerine Bir Görüş”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 60, 2023, 25-34.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih: Selçuklular Tarihi*, II/5, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1999.
- Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*. nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933.
- Sarıçam, İbrahim, “Nihâvend”, *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, 98-99.
- Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, nşr. Âga Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1984.
- Seccâdî, Sâdık, “Gaffârî”, *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, 280-281.
- Şerîf İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müşâk fi İhtirâkı'l-Afâk*, II/II, fr. trc. Pierre-Amédée Jaubert, Paris 1840.
- Sevim, Ali, “Çağrı Bey”, *DİA*, C. VIII, 1993, 183-186.
- Sevim, Ali, “Malazgirt Muharebesi”, *DİA*, C. XXVII, 2003, 481-483.
- Sevim, Ali, “İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485=1038-1092)”, *TTK Belgeler*, 26(30), 2005, 1-84.
- Sevim, Ali, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akîlî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî, Tahran 1337 hş.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fi Târîhi'l-Ayân*, XXIII/XIX, nşr. Muhammad Anas Al-Khan vd., Beyrut 2013.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: AÜ Yayınları, 1972.
- Sümer, Faruk, “Irak Selçukluları”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, 387.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, 365-371.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul Bey”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, 344-346.
- Şeşen, Ramazan, “Alparslan'ın Hayatı ile İlgili Arapça Kaynaklar”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, 1972, 101-112.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

- Uyanık, Ömer F. *Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.
- Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, V/V, nşr. Dâr Sâder, Beyrut 1977.
- Yazar, Nurullah, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(20), 2011, 211-219.
- Yınanç, Mükrimin H. "Çağrı Bey", *İA*, C. III, İstanbul 1979, 324-328.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târîhi)*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.
- Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî, *Selcûknâme*, nşr. A. H. Morton, Chippenham 2004.
- Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, XXIII/XVIII, nşr. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut 1984.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, LIII/XXX, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1990.
- Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II/I, nşr. Hasan İsmâil Merve ve Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1999.
- Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut 1960.
- Zetterstéen, K. V. "Berkyaruk", *İA*, C. II, İstanbul 1979, 556-558.